

ABBASÎLER'DEN SAFEVÎLER'E KARABAĞ'IN ASKERÎ-SİYASÎ TARİHİNE BAKIŞ

OVERVIEW OF THE MILITARY-POLITICAL HISTORY OF KARABAKH FROM THE ABBASIDS TO THE SAFEVIDS

Elnur NESİROV*

Öz

Geçen yüzyılın son çeyreğinden itibaren politik bir sorunun odağına çevrilen Karabağ'ın tarihi ve coğrafyası bilimsel araştırmalara daha sık konu olmaya başlamıştır. İlhanlılara kadar kaynaklarda adı Arran olarak geçen coğrafi mekân bundan sonraki dönemlerde daha çok Karabağ olarak anılır olmuştur. Takip eden tarihi dönemlerde Arran adı ile daha çok bölgenin ovalık kesimleri kastedilirken, dağlık kesimler Karabağ yahut Dağlık Karabağ olarak adlandırılmıştır. Bu çalışmanın amacı Güney Kafkasya'nın İslamlaşması ve Türkleşmesi sürecinde Karabağ'ın siyasi ve askerî tarihine ışık tutmaktır. Ortaçağ boyunca söz konusu coğrafyada meydana gelen siyasi-askerî olayların bölgenin etnik ve dinî durumu üzerinde ciddi etkisi olmuştur. Emevî ve Abbasîler'le başlayıp Büyük Selçuklularla devam eden Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'ya yönelik kilise politikası Gregoryen Ermeni kilisesinin bölgedeki nüfuzunun artmasına neden olmuştur. Şehirlerde ve ovalık kesimlerde İslamlaşma süreci devam ederken Karabağ'ın yüksek dağlık kesimlerindeki Hristiyan Alban nüfus hızla Ermenileşmeğe yüz tutmuştur.

Anahtar Kelimeler

Arran, Kafkas Albanyası, Karabağ, Büyük Selçuklular, Atabegler, Akkoyunlu, Timurlu.

Abstract

History and geography of Karabakh has become a frequently referred subject for scientific research after it became the subject of political conflict since the last quarter of the last century. The geographical area, which was named as Arran in sources until the Ilkhanids, was later referred to as Karabakh in the following periods. In the following historical periods, the name of Arran was mostly referring to the plains of the region, while the mountainous regions were called Karabakh or Nagorno-Karabakh. The aim of this study is to illuminate political and military history of Karabakh in the process of Islamization and Turkification in South Caucasus. Throughout the Middle Ages, the political-military events that took place in the region made a serious influence on the ethnic and

* Doç. Dr. Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesi, Guba Şubesi, Pedagoji ve Sosyal Bilimler Bölümü Başkanı.
elnur.nesirov@gmail.com

religious situation of the region. The church policy for the Eastern Anatolia and South Caucasus, starting from the reign of the Umayyad and Abbasids and continuing up until the Great Seljuk period, caused the Gregorian-Armenian church to increase its influence in the region. While the Islamization process was continuing in urban areas and plains, the Christian Albanian population in high mountainous regions of Karabakh was rapidly subjected to Armenianization.

•

Keywords

Arran, Caucasian Albania, Karabakh, Great Seljuks, Atabegs, Agh-Koyunlu, Timurid.

GİRİŞ

Konuya Karabağ'ın coğrafyası ile ilgili bilgi vererek girmek tarihî konuların daha iyi anlaşılması bakımından yararlı olacaktır. Her şeyden önce bildirelim ki, Karabağ tarihen Arran'ın bir beldesi olmuştur. Şemseddin el-Makdisî (947-990) kendi eserinde Arran'dan söz ederken “Arran'a geldikte, burası iklimin üçte birini oluşturmakta ve denizle (Hazar Denizi) Aras Nehri arasında yarımada gibi durmakta, Mülk (Kür) Nehri onu uzununa bölmektedir” diye kaydetmiştir (2006: 184). Bu ise şu demektir, Aras Nehri kaynağını aldığı Kuzey-Doğu Anadolu topraklarından itibaren Arran'ın güney ve güney-batı sınırını teşkil etmektedir. Yani Aras'ın kuzeyinde kalıp Hazar Denizi'ne kadar olan topraklar Arran memleketini oluşturmaktadır. Hakeza Kars ve Ardahan da dâhil olmakla, Gürcistan'ın Kür Nehri'nin güneyinde kalan kısmı da coğrafi bakımdan Arran topraklarıdır. El-İdrisî (1100-1165) Arran'ın şehirleriyle ilgili bilgi verirken Berde, Beylegân, Berdic, Şemahu, Şirvân, Layicân, Şabrân, Şeki, Gabele, Gence, Şemkir ve Tiflis'in adını zikretmiştir (1989: 34-35). El-İstahrî Berde, el-Bâb (Derbend) ve Tiflis'in Arran'ın en büyük şehirleri olduğunu kaydetmektedir (1927: 67). Zekeriya el-Kazvinî ve anonim “Hudûd el-Âlem” müellifi de adı geçen şehirlerin Arran'da olduğunu bildirmekteler (1373: 476-477; 1999: 120-123). Ebü'l-Fidâ (1273-1331) Arran'ın Kuzey hudutlarının el-Bâb'dan (Derbend) Tiflis'e kadar uzandığını kaydetmiştir (1840: 187). Münecimbaşı da eserinde Şeddâdîler'in (951-1174) yönetimindeki Arranla ilgili bilgi verirken Azerbaycan'ın kuzeyindeki bu memleketin batıdan Ermeniyye, kuzeyden Kaytak (Kafkas) dağları ile çevildiğini, Gence, Nahçıvan, el-Bâb el-Ebvâb, Tiflis, Şemkir, Beylegân adlı şehirlerin Arran'da bulunduğunu kaydetmektedir (1868: 506-507; Minorsky 1953: 65).

Arran'ın beldelerinden biri olan Karabağ'ın adına el-Belâzurî'nin eseri istisna olmakla erken Ortaçağ kaynaklarında rastlanmamaktadır. XIII-XIV. yüzyıllardan itibaren Karabağ hakkında coğrafi bir mekân olarak tarih ve coğrafya eserlerinde bilgi verilmektedir. Mesela, XIV. yüzyılda yaşamış Hamdullah Kazvinî kendi eserinde Karabağ ve onunla Azerbaycan'ın diğer beldeleri arasındaki kervan yolları hakkında bilgi aktarmaktadır (1919: 173-174). V. Barthold'a göre Moğol istilasını müteakip dönemden itibaren Arran'ın güney kısmı Türkçe Karabağ adıyla tanınmaya başlamıştır (1965: 335).

Ahmed el-Belâzurî'nin aktardığı bilgilerden Abbasîler'den Halife Mansur'un (754-775) Yezid ibn Useyd es-Sülemî'yi azlederek yerine Hasan ibn Kahtebe et-Ta'î'yi Arran'a vali olarak atadığını, Âmir ibn İsmail'i de kendisine yardımcı kuvvetlerle gönderdiğini ve bu ikisinin ayaklanmış olan el-Hasan Mûşâil¹ adı zatı yenilgiye uğratarak katlettikleri anlaşılmaktadır. El-Belâzurî Beylegân yakınında bir nehrin ve Berde yakınında, güzelliğiyle ünlü “el-Bâğ” adlı bir yerin “Güzel Bağ” olarak sözünü ettiğimiz el-Hasan Mûşâil adlı zata nisbet edildiğini bildirmektedir (1987: 220). Bilindiği gibi bahçe anlamındaki “bağ” kelimesi Farsçadır. Diğer İslam coğrafyacı ve tarihçilerinin değil de, İranlı olan el-Belâzurî'nin bundan bahsetmesini garipsememek gerek. El-Belâzurî'nin (820-892) aktardığı bu bilgiden “Karabağ” adının sanıldığı gibi Moğol istilasından itibaren değil, çok daha eskiden beri kullanıldığı anlaşılmaktadır.

¹ "Arapça metindeki “Mûşâil” (موشائيل) adı “Mikâil” adının Hristiyan halklar arasında yaygın olan şeklini, “Michael”i çağrıştırmaktadır. Sözünü ettiğimiz şahsın el-Hasan Mûşâil, yani hem Müslüman, hem de Hristiyan adıyla zikredilmesi, Hilafet döneminde İslamlaşma süreci içinde olan Alban âyanı arasında yaygın bir durum idi. Mesela Sünik knyazı Sahl ibn Sunbat, Ktiş ve Beylegân'ın Hristiyan hâkimleri Stepanos Ebü'l-Esad ve Yesâî Ebü Musa'nın da adı kaynaklarda benzer şekilde kaydedilmiştir. Detaylı bilgi için bkz: (Bünyadov 1989: 176).

XIX. yüzyılın ilk çeyreğinde meydana gelmiş Rus işgalini müteakip dönemlerde Karabağ'ın tarihiyle ilgili eserler yazmış Azerbaycanlı müellifler bu memleketin coğrafi hudutlarıyla ilgili bilgi vermişlerdir. Mirza Cemal Cevanşir şöyle kaydetmektedir:

“Eski tarih kitaplarında yazdığına göre Karabağ vilayetinin hudutları şöyledir: Güneydeki Hudâferin Köprüsü'nden² Sınık Köprü'ye kadar sınır Aras Nehri'dir. Şimdiki Sınık Köprü Gazah, Şemseddin ve Demirci-Hasanlı cemaatleri arasındadır ve Rus devlet görevlileri onu Rusça istilahla “Krasny most”, yani Kızıl Köprü adlandırmaktalar. Doğu tarafından hudut Kür Nehri'dir. Bu nehir Cevat köyü civarında Aras Nehri ile birleşerek Hazar Denizi'ne dökülmektedir. Kuzey tarafında Karabağ'ın Gence ile sınırı Kür Nehri'ne kadar Goran Nehri'dir. Batı tarafında Küşbek, Salvartı ve Erikli adlanan Karabağ'ın yüksek dağları hududu teşkil etmektedir” (Komisyon 1989: I, 107-108).

Mir Mehdi Hazânî, Rıza Kulu Bey Mirza Cemaloğlu gibi müellifler de Karabağ'ın hudutlarıyla ilgili Mirza Cemal Cevanşir'le aynı bilgileri aktarmışlardır (Komisyon 1989: II, 98-99, 205-206). Görüldüğü gibi Karabağ'ın Güney ve Doğu hudutları Arran'ın eski hudutları ile aynıdır. Yani Kür ve Aras nehirleri hem Ortaçağda Arran'ın, hem de Yakınçağda Karabağ'ın doğal hudûdunu oluşturmaktaydılar. Lakin Kuzey ve Batı hudutları Arran'ın hudutlarından farklıdır. Sonraki asırlarda Arran'ın dağlık kısmı Dağlık (Yukarı) Karabağ, ovalık kısmı ise Arran Karabağı olarak anılır olmuştur.

Sasanîler Devleti'nin sınırları içinde bulunan Arran Sasanî ailesiyle akraba olan Mehrânîler'in yönetimi altına girmişti. Sülalenin ilk hükümdarı Mehrân Arranşahlar ailesinin ileri gelenlerini bir ziyafet sırasında imha ederek Arran'ı bütünüyle kendi yönetimini altına almıştı. Mehrân Arranşahlar'dan sadece kendi damadı Arranşah Zîrmehr'i sağ bırakmıştı (Kalankatuklu 1993: 100). Sisigân (Sünik) hâkimi, Bâbek'i hapsederek Afşin Haydar b. Kavus'a teslim eden Sahl b. Sumbat işte bu Zîrmehr'in soyundan idi (Bünyadov 1989: 177). İleride hakkında detaylı bilgi vereceğimiz, Boğa el-Kebîr'in tutuklayarak Samerra'ya gönderdiği Alban âyânı arasında Sahl'ın oğlu, Sisigân (Sünik) hâkimi Müaviye de vardı. Arranşahlar bir zamanlar Şaburân, Gabele, Şeki, Muğân, Arsak, Uti'ye, yani Arran coğrafyasının tamamına hâkim idiler. Mehrânîler ortadan kaldırdıkları Arranşahlar'ın tüm topraklarına hâkim olmuşlardı (Marquart 1901: 119). Mehrânîler'in son hükümdarı Berâz Şîrzad'ın (Hristiyan kaynaklarda Varaz Trdat³) 822'de ölümünden sonra onun kızı Sparama⁴ Sünik hâkimi Sahl'ın oğlu Âzer-Nersi (Hristiyan kaynaklarda Atrnerseh) ile evlenmiş, onların soyundan olan İshak (Hristiyan kaynaklarda Sahak) Arran'ın Uti, Artsak (Yukarı Karabağ), Girdiman vilayetlerini ele geçirmişti (Komisyon 2007: II, 351).

İlk İslam fetih hareketlerinden sonra Güney Kafkasya'da Hilafet'in hâkimiyetini sağlamlaştırma çabaları VII. yüzyılın ikinci yarısındaki iç savaşlar sonucu kesintiye uğramıştı. Emevîler döneminde ise Güney Kafkasya Hazar-Arap savaşlarına sahne olmuştu. Abbasîler Arran da dâhil olmakla Güney Kafkasya'da kendi hâkimiyetlerini sağlamlaştırmayı başarmışlardı. Ermeniyeye ve Azerbaycan'la birlikte Arran Abbasî Devleti'nin el-Cezire vilayetine dâhil olarak Bağdat'tan atanan genel valiler tarafından yönetilmekteydi (Bünyadov 1989: 136).

² Hudâferin Köprüsü Aras Nehri üzerindedir. İlk defa Ömer ibn el-Hattab'ın (634-643) Azerbaycan'a gönderdiği komutanlardan Bukeyr b. Abdullah'ın emriyle burada bir köprü inşa edildiği bilinmektedir. Bu gün ayakta olan Hudâferin Köprüsü'nü ise Şeddâdiler'den I Fadl (985-1031) yaptırmıştır. Bkz: (Kazvinî 1919: 89; Minorsky 1953, 17)

³ Esefle kaydetmek gerekir ki, Arran'ın Hristiyan-Alban tarihine dair yerli kaynaklar yok denecek kadar azdır. Mevcut olanların ise orjinal metinleri günümüze ulaşmamış, ermeni kilise mensuplarınca ermeniceye çevrilmiştir. Bu sebepten de Arran'ın Hristiyan-Alban nüfusuna mensup tarihî kişiliklerin isimleri ermenileştirilmiştir. Bu da çağdaş ermeni tarihçilerinin sözkonusu kişilerin ve bütünlükte Hristiyan-Alban tarihî mirasını ermeni tarihî mirası olarak adetmesine zemin oluşturmuştur.

⁴ Stephannos Orbelian'ın “Sünik Tarihi” adlı eserinde Berâz Şîrzad'ın kızının adı “Şahenduht” (Shahandukht) olarak geçmektedir. Bkz. (1966: II, 144).

Abbasîler dönemini Azerbaycan tarihi bakımından önemli kılan hususlardan biri de Emevîler dönemine nazaran İslam'ın intişarının hız kazanmasıydı. Bu dönemde İslam Arran'ın dağlık bölgelerine nazaran ovalık bölgelerinde, özellikle şehirlerde daha çok yayılmış, yerli ahâlîce kabul edilmişti. Daha Râşid Halifeler döneminde Arran'ın bazı kentleri halifelerin emriyle valiler tarafından onarılmış, kentleri çevreleyen surlar tâmir edilmiş, mescit vs. binalar inşa edilmişti. Ali b. Ebû Talib'in (656-661) emriyle Azerbaycan, Arran ve Ermeniyye genel valisi Eş'as b. Kays el-Kindî'nin yardımcılığına atanan Abdullah b. Hâtim b. en-Nu'man Arran'ın Berde, Düveyn, Beylegân ve Nahçıvan gibi şehirlerine mescitler inşa etmiş, şehir surlarını onararak mustahkem hale getirmişti (Belâzurî 1987: 214). Bu tür imar faaliyetleri daha çok Arap yerleşimcilerin yaşam koşullarını iyileştirmek için idi. Zira İslam fütuhatının ilk dönemlerinden itibaren Arran'ın başlıca kentlerinde Müslüman-Arap yerleşimciler iskân edilmekteydiler. Bu yerleşimciler esasen "murabita" olarak adlandırılan muhafız birliklerindeki askerlerin ailelerinden oluşmaktaydı. Araplar'ın Arran'a sevk ve iskân Hilafet dâhilindeki karışıklıklar ve iç savaş sırasında bile devam etmişti. Emevîler'in kendi iktidarlarını sağlama almalarından sonra ise sevk ve iskân politikasına daha kararlı bir şekilde devam edilmişti. Arran'da iskân edilen Arap yerleşimciler esasen Suriye'den getirilmekteydiler. Emevîler'den Hişam b. Abdülmelik'in (724-743) Azerbaycan, Ermeniyye ve Arran genel valisi olan kardeşi Mesleme b. Abdülmelik Arran'ın en uç kentlerinden olan Babü'l-Ebvâb'a (Derbend) 24 bin Suriyeli askeri aileleriyle birlikte iskân ettirmişti⁵ (Belâzurî 1987: 217; Hamevî 1977: 168; Athamina 2000: 203-226; Bakıhanov 1951: 55). El-Belâzurî Arran'ın en önemli şehirlerinden Şamahı'nın adını, kimliğini açıklamadığı Şemmah b. Şüca' adlı bir zata nisbet etmektedir (1987: 295). Arran ve Şirvân'ın Berde, Beylegân, Şamahı, Babü'l-Ebvâb, Kasal (Gazah) ve el-Mütevekkiliye (Şemkir) gibi şehirlerinde önemli sayıda Müslüman Arap yerleşimciler iskân edilmişlerdi (Bünyadov 1989: 170). Tiflis civarında, Kür Nehri'nin güney tarafındaki bölgelerdeki kalelerde de Arap garnizonları yerleştirilmişti (Komisyon 1962: 57). Ahmed el-Belâzurî Raşid Halifeler'den Osman b. Affan'ın (644-656) Kufe valisi Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın⁶ halifenin emriyle Azerbaycan'a geldiğini, onunla birlikte olan Eş'as b. Kays el-Kindî'nin, Azerbaycan'daki ahaliyi İslam'a davet etmeleri için hazineden maaş alan çok sayıda insanı bu memlekette iskân ettirdiğini kaydetmektedir (1987: 220). Kudame b. Ca'fer ve el-Belâzurî'nin kayıtlarından Hilafet'in imâr ve iskân politikasının Abbasîler döneminde de devam ettiğini öğrenmekteyiz. Abbasîler'in Türk komutanlarından Boğa el-Kebîr Berde ile Tiflis arasında (Kudame 1981: 126; İbn Hordâdbeh 1889: 73), dönemin halifesi el-Mütevekkil'in (847-861) şerefine el-Mütevekkiliye adlandırdığı yeni bir şehir inşa ettirmiş ve burada İslam'ı yeni kabul ettikleri anlaşılan ırktaşlarını, Hazarlar'ı iskân ettirmişti⁷. Bundan başka Boğa el-Kebîr şehrin ticari-ekonomik hayatının kısa sürede canlanabilmesi için Berde'nin tüccar zümresinden pek çok kişiyi de el-Mütevekkiliye'ye tehcir ettirmişti. (Kudame 1981: 328; Belâzurî 1987: 220; Dımaşkî 1923: 189).

Söz konusu imâr, nüfus sevki ve iskân politikası Arran'daki büyük şehirlerin çehresini kısa zamanda değiştirmiş ve bu şehirlerin her biri Ortaçağlar'da İslam medeniyetinin önemli merkezleri haline gelmişlerdi. Arran'da Hristiyan şehir âyânının büyük ekseriyeti bir asra yakın

⁵ Belâzurî Mesleme b. Abdülmelik'in Şam diyarından sevkettiği 24 bin Müslüman Arabı Bâbü'l-Ebvâb'a iskân ettiğini kaydederken, Yâkût el-Hemevî Mesleme'nin el-Lân bölgesine Arap kavminden insanları yerleştirdiğini bildirmekte, fakat bu yerleşimcilerin sayısını belirtmemektedir. A. Bakıhanov bu olayın H. 115 (734) senesinde vukubulduğunu bildirmektedir.

⁶ Velid b. Ukbe b. Ebî Muayt'ın Azerbaycan'a seferiyle ilgili detaylı bilgi için bkz: (Nesirov 2006: 19)

⁷ Kudame b. Cafer ve Şemseddin Dımaşkî'ye göre el-Mütevekkiliye adlanan bu şehrin adı Şemkir'di. Boğa el-Kebîr onu yerinde inşa ve imar ettirmiş ve el-Mütevekkiliye adlandırmıştı (Kudame 1981: 328; Belâzurî 1987: 220; Dımaşkî 1923: 189).

sürede İslam'ı benimseyerek Müslümanlaşmıştı (Bünyadov 1989: 88). Ali b. Ebû Talib'in (656-661) hâkimiyeti döneminde, Azerbaycan'a yeniden vali tayin edilen Eş'as b. Kays el-Kindî Azerbaycan'da insanların büyük çoğunluğunun İslam'ı kabul ederek Kur'an okuduklarına şahit olmuştu (Belâzurî 1987: 351). İslam şehirlerde yayılırken Hıristiyanlık Arran'ın, Yukarı Karabağ gibi, dağlık kesimlerine doğru çekilmiş, buralardaki manastır ve kiliseler etrafındaki köy halkının dinine çevrilmişti. Söz konusu dağlık kesimlerde İslam'ın yayılması Arran'ın Büyük Selçuklu Devleti'nin yönetimine geçmesiyle başlamış ve sonraki dönemlerde hız kazanmıştı. Arran'ın dağlık kesimini, özellikle Yukarı Karabağ bölgesini yurt edinen Oğuzlar ülkenin siyasî hayatında mühim rol almaya başlamışlardı. Mkhitar Goş, Vardan, K. Ganzaketsi gibi Alban ve Ermeni vâkanüvislerin bu konuda aktardıkları bilgilerden ileride detaylı bahsedeceğiz.

1. Abbasîler'in Zayıflama Döneminde Arran

Abbasîler dönemini önceki İslamî yönetimlerden farklı kılan bir diğer cihet de bu dönemde büyük fetihlerin durması idi. Abbasîler Hilafet hudutlarını Emevîler'den devraldıkları şekilde korumayı başarsalar da, Küçük Asya'da Bizans içlerine doğru zaman-zaman yapılan akınları saymazsak, yeni ülkeler ele geçirme çabasında bulunmamışlardı. Fütuhât ister Müslüman nüfus, isterse de Hilafet hazinesi için önemli gelir kaynağı idi. Fütuhâtın kesilmesi bu gelir kaynağının da önemli ölçüde kısılması demek idi. Bu sebepten de Abbasîler hazine giderlerini daha çok Hilafet topraklarında yaşayan nüfustan toplanan haraç, cizye gibi vergilerle karşılamaya çalışmışlardı. Bu da zamanla ikta sisteminin yozlaşması, bu yozlaşma da zamanla merkezkaç eğiliminin artması ile sonuçlanmıştı. Zenc ve Hürremî isyanlarının askerî ve malî bakımdan vurduğu ağır darbe sonucu Abbasî Devleti'nde meydana gelen zayıflama büyük ikta sahiplerinin merkezkaç eğilimini daha da artırmıştı. Sonuçta Hilafet'in hudutları içerisinde yarı bağımsız ve bazen de bağımsız hareket eden, Bağdat'ta şekilsel bir bağlılığı olan devletler meydana gelmeğe başlamıştı. IX. yüzyılın ikinci yarısında Arran'da Bağdat'a bağlı olarak bir kaç Hıristiyan-Alban prensliği mevcuttu. Arran'ın Sisigân, Keşiş⁸ (Hıristiyan kaynaklarda-Ktış), Varsân, Beylegân, Gabele ve Şeki gibi bölgeleri Ebü'l-Abbas Sumbat b. Aşot el-Varisî (hıristiyan kaynaklarda Vasak), Ebü'l-Esad İstefanus, Yesaî Ebû Musa (İsa b. İstefanus), III Berâz⁹ (hıristiyan kaynaklarda Varaz), Âzer-Nersi b. İshak el-Hâşinî (Haçinî) gibi Hıristiyan-Alban prenslerin yönetiminde idi. Bu prensler Hürremî isyanı esnasında, savaşıyan tarafların üstünlük sağlamalarına bağlı olarak, bazan Bâbek, bazen de Abbasîler'in yanında yer almışlardı (Bünyadov 1989: 232). Hatta Sünik prensi Vasak kızını Bâbek'le evlendirmekle ittifakını sağlama alma gayreti içine de girmişti (Minorsky 1953: 69). Hürremî isyanının bastırılmasını müteakip dönemde bu prensler, biraz da yüksek dağlık bölgelerdeki müstahkem kalelere sahip olmalarına güvenerek, Abbasîler'in Arran'a atadıkları cizye ve haraç toplamakla görevli memurlara karşı lakayıt davranış sergileyebiliyorlardı (Bünyadov 1989: 242). Ahmed el-Belâzurî'nin bildirdiği gibi yapılan antlaşmalar gereği haraç ve cizye vermekle yükümlü olan bu prensler¹⁰ vergi toplayan âmilin yanında silahlı kuvvet gördükleri zaman yükümlülüklerini yerine getiriyorlardı, âmili zayıf ve kuvvetsiz buldukları takdirde ise onun taleplerine karşı kayıtsız kalıyorlardı (1987: 221). El-Belâzurî Halife Mu'tasım'ın (833-842) bölgeye atadığı vali

⁸ Keşiş kalesi Yukarı Karabağ'da, Hocavend ilçesindeki Tuğ Dağı'ndadır. Bkz. (Bünyadov 1989: 182). Arapça kaynaklarda kalenin adı farklı kaydedilmektedir. Taberî 'de "Kşış" (كشيش), İbnü'l-Esîr'de "Kubeyş" (كبيش), İbn Haldun ise "Kiş" (كيش) şeklinde geçmektedir (İbnü'l-Esîr 1987: VII, 64; İbn Haldun 1979: III, 345). Taberî'nin eserini arapçadan farsçaya çevirmiş Ebü'l-Kâsım Payende arapça metindeki "Ksiş" (كشيش) kelimesini "Keşiş" (كشيش) olarak aktarmıştı ki, bizce de doğru olanı budur. Bkz. (1383: XIV, 6065)

⁹ "Berâz" ismiyle ilgili bkz. (Nesirov 2006: 64). Farsça olan bu kelimenin etimoloji izahı için bkz. (Kanar 1993: 98)

¹⁰ Belâzurî sözkonusu prensleri "Patrikler" (البطارقة) adlandırmaktadır.

Hasan b. Ali el-Bazğisî'nin buradaki Hristiyan âyâna hayli yumuşak davranması sebebiyle onlarda Bağdat yönetimine karşı kayıtsızlık ve umursamazlığın meydana geldiğini kaydetmektedir (1987: 221). El-Mu'tasım döneminde Arran'ın Hristiyan âyânına karşı sert önlemler almaktan kaçınılmasının sebebinin Hürremî isyanı olduğunu, Hilafet'in Bâbek'in yararına olabilecek her hareketten kaçındığını düşünmekteyiz.

Halife Mütevekkil (847-861) Ebû Saîd Muhammed b. Yusuf el-Mervezî'nin 850'de ölümünden sonra oğlu Yusuf'u Arran ve Azerbaycan genel valiliğine tayin etmişti. Yusuf b. Muhammed el-Mervezî Güney Kafkasya'nın başına buyruk prenslerini cezalandırarak düzeni sağlamayı başarmıştı. Yusuf b. Muhammed'in emriyle tutuklanarak Bağdat'a gönderilen Aşot Bagratunî'nin yeğeni etrafına topladığı Ermeni âyânı ile işbirliği yaparak Yusuf b. Muhammed ve etrafındaki pek çok görevliyi katletmişti. Bu işte onlara Ermeniyye ve Arran'ın yerli Müslüman hâkimleri de yardım etmişlerdi (İbnü'l-Esîr 1987: VII, 56-57). Bu isyanı bastırmak için Halife Mütevekkil (847-861) Boğa el-Kebîr'i görevlendirmiş ve onu büyük bir orduyla Güney Kafkasya'ya göndermişti. Asi Ermeni âyânı ile savaşıp kuvvetlerini yenilgiye uğratarak çoğunu¹¹ kılıçtan geçiren Boğa el-Kebîr ordusu ile Arran'ın en büyük şehirlerinden olan Düveyn'e gelmişti. Bir kaç ay Düveyn'de konakladıktan sonra ise Tiflis'e gitmişti (İbn Miskeveyh 1921: IV, 301). Âsi Ermeniler'e yardım ettiği anlaşılan Tiflis hâkimi İshak b. İsmail b. Şuayb 853 senesinde Boğa el-Kebîr'in emriyle idam edilmiş, sarayı ve kasrı yakılmış,¹² (Taberî 1383: XIV, 6042; İbnü'l-Esîr 1987: VII, 56-57), karısı ve evladı Samerra'ya sürgün edilmişti (Minorsky 1958: 25). Tiflis'ten sonra Boğa el-Kebîr Arran'ın diğer bölgelerine yönelerek Hilafet'in buradaki hâkimiyetini sağlama almak için bazı tedbirler görmüştü. Boğa el-Kebîr tarafından Girdiman Kalesi'nin¹³ fethiyle görevlendirilmiş Emîr Zirek et-Türkî, çetin dağlık arazide bulunmasına rağmen kuşattığı kaleyi kısa sürede ele geçirerek kaleyi elinde bulunduran Ketritçî¹⁴ adlı zatı esir edip Boğa el-Kebîr'in yanına dönmüştü (Taberî 1383: XIV, 6065; Vardan 1861: 104). İsyancıların elebaşlarından biri de Arran'daki Uti vilayetinin Hristiyan-Alban âyânından es-Senaverdî (Sevordik) idi (Ter-Gevondyan 1977: 147). O, ayaklanma sırasında Şemkir'i ele geçirerek harabeye çevirmişti. Boğa el-Kebîr es-Senaverdî'nin kuvvetlerini ezmüş, kendisini de yakalatarak zincire vurdurmuştu. Boğa el-Kebîr Şemkir'i onararak imar ettirmiş ve şehrin adını değiştirerek el-Mütevekkiliye adlandırmıştı (Kudame 1981: 328; Dımaşkî 1923: 189).

Uti vilayeti ve bu vilayetin en mustahkem kalelerinden olan Girdiman'dan sonra Boğa el-Kebîr'in hedefi Keşiş kalesiydi. Beylegân ve etraf beldelerin hâkimi, Hristiyan-Alban Prens İsa b. Yusuf¹⁵ (Yesaî Ebû Musa) kalenin sağlamlığına güvenerek Boğa el-Kebîr'in ordusuna karşı koymakta kararlılık göstermişti. Abbasîler'in ünlü ve deneyimli komutanlarından olan Boğa el-Kebîr gerçekten Keşiş kalesini ele geçirmekte zorlanmıştı. Bir sene devam eden kuşatma boyunca 28 kez kaleye hamle eden Boğa el-Kebîr başarılı olamamıştı. Halife Mütevekkil'in kendisini övdüğü ve moralini bozmamasını öğütlediği mektubunu alan Boğa el-Kebîr kaleye daha azimle hücum etmişisede geri çekilmek zorunda kalmıştı. Nihayet Boğa el-Kebîr İsa b. Yusuf'u barışa davet etmişti. Halife Mütevekkil'in affına mazhar olan İsa b. Yusuf'u Boğa el-

¹¹ İbn Miskeveyh Boğa el-Kebîr'in Türk ve Mağripli askerlerinden oluşan ordusunun 30 bin ermeni savaşçısını imha ettiğini bildirmektedir. Bkz. (1921: IV, 301)

¹² Bu olayla Şuaybîler'in Tiflis'teki hâkimiyeti bitmişti. Tiflis Müslüman Emirliği 853-880 'de Şeybanîler, 880-1062 senelerinde ise Ca'ferîler sülalesi tarafından yönetilmiştir. Kaynaklar sözkonusu yangın zamanı Tiflis'te 50 bin kişinin yanarak can verdiğini kaydetmektedir. Bkz. (İbn Haldun 1979: III, 345; İbn Miskeveyh 1921: IV, 301).

¹³ Girdiman kalesi şimdiki Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Gedebe ilçesinde bulunuyordu.

¹⁴ Taberî bu zatın adını "el-Kitric" (القطريج) olarak kaydetmektedir.

¹⁵ Taberî ve M. Kalankatuklu İsa b. Yusuf'un Ebû'l-Esad İstefanus'un yeğeni, kız kardeşinin oğlu olduğunu kaydetmişlerdir. Bkz (Taberî 1382: XIV, 6066; Kalankatuklu 1993: 195).

Kebîr törenle karşılayıp oğlu ve babasıyla birlikte resmî alayla Samerra'ya uğurlamıştı (Bünyadov 1989: 183-185). Bu arada Boğa el-Kebîr Arran'ın dağlık bölgelerinin Hristiyan-Alban prenslerinden Ebü'l-Abbas Sumbat b. Aşot el-Varisî, Girdiman hâkimi Kertritç, Uti hâkimi es-Senaverdî (Sevordik), Sisigân (Sünik) hâkimi Müaviye b. Sehl b. Sumbat, Haçın hâkimi Âzer-Nersi b. İshak el-Haşinî'yi yakalayarak 855'te Samerra'ya, Halife Mütevekkil'in huzûruna göndermişti¹⁶ (Taberî 1383: XIV, 6065-6066; İbnü'l-Esîr 1987: VII, 64; İbn Haldun 1979: III, 345; Vardan 186: 151). Alban vâkanüvis Kalankatuklu Moisey yakalanan Hristiyan-Alban hâkimlerin eşlerinin de kocaları ile birlikte Samerra'ya gönderildiğini kaydetmiştir (Kalankatuklu 1993: 199). Törenle uğurlanan İsa b. Yusuf (Yesâî Ebû Musa) da Samerra'da tevkif edilmişti (Bünyadov 1989: 184). Tutuklanıp Hilafet başkentine gönderilen bu Alban âyânından sadece Âzer-Nersi uzun yıllar sonra Arran'a dönerek burada ölmüştü (Kalankatuklu 1993: 203). Böylece Abbasîler'in Türk komutanı Boğa el-Kebîr'in başarılı askerî faaliyeti sonucu Arran'ın dağlık kesimlerinde, Yukarı Karabağ'da Hilafet'in kaybolmuş otoritesi yeniden tesis edilmişti.

856'da Boğa el-Kebîr Güney Kafkasya'yı terk ederken İbrahim adlı bir komutanı Ermeniyeye (Ter-Gevondyan 1977: 284) ve aynı zamanda Arran valiliğine atamıştı. Bir sene sonra 857'de Halife Mütevekkil'in emriyle Muhammed b. Halid b. Yezid b. Mezyed eş-Şeybanî Arran valiliğine getirilmişti. Muhammed b. Halid Arran'daki karışıklıklara son vererek düzeni sağlamıştı (Yakubî 1382: 519). Kaynaklar Muhammed b. Halid'in valiliği döneminde, 859 senesinde¹⁷ Arran'da Gence şehrini inşa ettirdiğini kaydetmektedirler (Minorsky 1958: 25).

862 senesi Kasım ayından Ali b. Yahya el-Ermeniyî Ermeniyeye ve Arran valiliği görevini icra etmişti (İbnü'l-Esîr 1987: VII, 103-104; Taberî 1383: XIV, 6122; Draskhanakertsi 1984: 75). Fakat Ali b. Yahya'nın 864 senesinde Meyyafarikin civarında Bizans kuvvetlerine karşı giriştiği savaşta şehid düşmesinden (Taberî 1383: XIV, 6123; Yakubî 1382: 528) sonra Arran ve Ermeniyeye'de yeniden karışıklıklar baş göstermişti. Karışıklıkların yatırması için Boğa el-Kebîr'in tavsiyesiyle 865 senesinde Âlâ' b. Ahmed el-Ezdî bölgeye gönderilmişti. Âlâ' b. Ahmed kaynakların adlarını aktarmadığı iki isyancıyı mağlup ederek kaçmaya zorlamış ve yeniden düzeni sağlamıştı (İbnü'l-Esîr 1987: VII, 139-141; Taberî 1383: XV, 6442). 874 senesinde Âlâ' b. Ahmed el-Ezdî'nin felç olarak iş yapamaz hale gelmesi sebebiyle Halife Mu'temid (870-892) Ebu'r-Rudeyne Ömer b. Ali'yi Arran ve Azerbaycan valiliğine atamıştı (Taberî 1383: XV, 6444). 889'da Halife Mu'temid (870-892) Muhammed b. Ebu's-Sâc Divdâd el-Afşîn'i Azerbaycan valiliğine tayin etmiş (İbnü'l-Esîr 1987: VII, 366), 898'de ise Halife Mu'tazid (892-903) Azerbaycan'la birlikte Ermeniyeye ve Arran hâkimliğini de Muhammed'e vermişti (Taberî 1383: XV, 6694; İbnü'l-Esîr 1987: VII, 409). Böylece Güney Kafkasya'da Sâcîler sülalesinin hâkimiyeti dönemi başlamıştı. Sacîler'in hâkimiyeti altına girdiği sırada Arran'ın, aynı zamanda bu ülkenin dağlık kesimini teşkil eden Yukarı Karabağ'ın Hristiyan-Alban âyânı Boğa el-Kebîr'in gördüğü ceza tedbirleri neticesinde önemli ölçüde sindirilmişlerdi. Muhammed b. Ebu's-Sâc'ın Azerbaycan valiliğine atanmasından bir sene sonra Ermeniyeye hâkimi Aşot Bagratuni (866-890) ölmüş, yerine oğlu I Sumbat geçmişti (Bünyadov 1989: 199) Halife Mu'temid'e (870-892) itaatını arzeden I Sumbat, Muhammed b. Ebu's-Sâc'ın elinden halifenin göndediği tacı giyerek hâkimiyetini onaylatmıştı. Lakin I Sumbat'ın ikili oynayarak Bizans'a meytemesi Hilafet'le arasını açmıştı (Patriarche 1741: 144). I Sumbat'ın Bizans'a arkalanarak Arran topraklarını ele geçirmek istemesi var olan gerginliği daha da artırmıştı. Muhammed b. Ebu's-Sâc'ın 901

¹⁶ Hristiyan ve Müslüman müelliflerin eserlerinde zikrolunan isimler farklı, fakat benzer şekillerde kaydedilmiştir. Ermeni vâkanüvis Ovanes Draskhanakertsi (öl. 925) sürgün edilmiş Ermeni ve Alban âyânın sürgündeyken İslam'ı kabul ettiklerini kaydetmektedir. Bkz. (1984: 77)

¹⁷ M. Kalankatuklu bu olayın 847'de vukubulduğunu kaydetmektedir (1993: 197-198).

senesinde ölümüne kadar I Sumbat'la devam eden mücadelesinde Sâcîler üstünlük sağlamışlardı. I Sumbat'ın Arran'ın Ermeniyeye ile hududundaki Düveyn, Ani ve Tiflis gibi şehirleri ele geçirmek planı başarısızlığa uğramıştı (Komisyon 2007: II, 315-316). Muhammed b. Ebu's-Sâc'ın 901'de Berde'de vefat etmesinden sonra yakınları onun yerine oğlu Divdad'ı getirmek istemişlerse de Muhammed'in kardeşi Yusuf b. Ebu's-Sâc yeğenini yenilgiye uğratarak devletin başına geçmişti (Bünyadov 1989: 201; Komisyon 2007: II, 315). Devam eden I Sumbat-Sâcî mücadelesi Yusuf b. Ebu's-Sâc'ın I Sumbat'ı yakalayarak 914'te Düveyn'de idam etmesi (Vardan 1861: 112; Yıldız 1979: 44) ve yerine kendisine itaat eden I Sumbat'ın yeğeni Aşot'u getirmesiyle sonuçlanmıştı (Bünyadov 1989: 204). Böylece Arran'ın batı bölgelerinin Ermeniyeye hâkimlerince işgale uğraması tehlikesi ortadan kalkmıştı.

941 senesinde Azerbaycan'da yönetim Deylemlî Salarîler (Misafirîler) sülalesinin eline geçmişti. Sâcîler'in son hükümdarı Deysem b. İbrahim Azerbaycan'ı Salarîler'e kaptırdıktan sonra bir süre daha Arran'ın yönetimini elinde bulundurmayı başarmıştı. Fakat Salarî Merzuban b. Muhammed nihayî olarak Deysem'i yenilgiye uğratarak Sâcîler'in sahip olduğu tüm bölgeleri ele geçirmeği başarmıştı (Komisyon 2007: II, 322). Salarîler'in yönetimine geçtikten bir kaç yıl sonra Karabağ Rusların hücumuna uğramıştı. Hazar Hakanı'nın izniyle gemilerini İdil Nehri'nden Hazar Denizi'ne indiren Ruslar Kür Nehri boyunca yüzerek Berde'ye yaklaşmışlardı. Berde'deki muhafız birliği düşmanı hafife alarak hazırlıksız ve plansız halde Ruslara saldırdıkları için kısa sürede mağlup olarak geri püskürtülmüştü (İbn Miskeveyh 1921: V, 68). Ruslar önce Berde ahalisine dokunmamışlarsa da Berdelilerin devamlı olarak kendilerine saldırmakta olduklarını gördükleri için onlardan şehiri boşaltmalarını talep etmişlerdi. İnsanların kendi şehirlerini bırakıp gitmediklerini gördüklerinde Berde'de büyük bir yağma ve katliama başlayan Ruslar çok sayıda kadın ve çocuğu esir etmişlerdi. Bu sırada etraf beldelerden toplanıp gelen gönüllüler durmadan Ruslara saldırmakta idiler (İbnü'l-Esîr 1987: VIII, 350-351). Salarî Merzuban b. Muhammed 30 bin kişilik ordusu ile Berde'deki Rusları kuşatma altına almış, ağır kayıplar verdirmesine rağmen onları kaleden sıkıştırıp çıkaramamıştı (İbn Miskeveyh 1921: V, 68). Musul hâkiminin Selmas'a saldırması sebebiyle Salarî Merzuban Berde kuşatmasına devam etmeleri için burada 4000 asker bırakarak ordusunu ülkesinin güneybatısına sevk etmek zorunda kalmıştı. Berde'yi işgal altında tutan Rusların birçoğu aralarında yayılmış bulaşıcı hastalık sebebiyle ölmüşlerdi. Onlardan sağ kalanlar 12 Ağustos 945 günü aldıkları ganimet ve esirlerle birlikte gemilerine binerek geldikleri yolla geri dönmüşlerdi (Komisyon 2007: II, 365-366).

948'de Büveyhî Rüknu-devle'nin ordusuyla giriştiği savaşta mağlup olup esir düşen Salarî Merzuban'ın Semirâm kalesine hapsedilmesini fırsat bilen Muhammed b. Şeddâd b. Kurtak 851'de Düveyn ve etraf beldelerini ele geçirmişti. Salarî İbrahim b. Merzuban'ın emriyle babasının vassallarından olan Vayazur'un¹⁸ Hristiyan-Alban hâkimi Kafkaslar'dan topladığı gayrimüslim askerleriyle Muhammed b. Şeddâd ile Aras Nehri kıyısında savaşa tutuşmuş, fakat ağır kayıplar vererek yenilgiye uğramıştı. Salarî İbrahim'in kendisinin gelerek Düveyn'i ele geçirmesinden sonra Muhammed b. Sheddad kaçarak Van Gölü etrafındaki beldelere sığınmak zorunda kalmıştısa da kısa süre sonra yeniden Düveyn'de iktidarını sağlamayı başarmıştı (Müneccimbaşı 1868: II, 506-507; Komisyon 2007: II, 365-366). Bu arada Muhammed Arran'ın batısındaki bölgelere göz diken Ermeniyeye hâkimi III Aşot'u (953-977) yenilgiye uğratmakla moral bulmuştu. Lakin bu durum uzun sürmemiş, Salarîler tarafından yenilgiye uğratılan Muhammed b. Şeddâd yeniden Van Gölü civarındaki Hristiyan prenslerden birine

¹⁸ Arran'ın güneyinde, Zengezûr vilayetinde bir mevki olan Vayazur hakkında Ord. Z. Bünyadov'un izahına bkz. (Kalankatuklu 1993: 198, 232)

sığınarak burada ölmüştü (Minorsky 1963: 11-12; Komisyon 2007: II, 378). Muhammed'in oğulları Fadl ve Ali Leşkerî Salarîler'in Gence hâkimi Ali et-Tazî'ye hizmet ederlerken şehir halkının rağbetini kazanmayı başarmışlardı. Bu durumdan faydalanan Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed Leşkerî 971'de Gence'nin yönetimini ele geçirmiş, bununla da Arran'da Şeddâdîler'in hâkimiyeti dönemi başlamıştı (Minorsky 1963: 15; Komisyon 2007: II, 378). Salarî İbrahim'in Gence'yi geri alma çabasının başarısızlığa uğramasından sonra Ali Leşkerî (971-979) Berde ve Şemkir ele geçirerek hâkimiyeti altına almıştı (Vardan 1861: 126). Onun ölümünden sonra yerine kardeşi Merzuban (979-985) geçmişti. I Fadl b. Muhammed b. Şeddâd (985-1031) ağabeyini av esnasında öldürerek Şeddâdî tahtına oturmayı başarmıştı (Minorsky 1963: 17). I Fadl Hristiyan-Alban beyi Filip'i hapsederek onun sahip olduğu Şaşuaş¹⁹ ve Şotk kalelerini ele geçirmişti (Vardan 1861: 126). O, Arran'ın Hristiyan-Alban beylerinden Hammam oğlu Gagik'i öldürerek topraklarına sahip olmuş, Yukarı Karabağ'ın dağlık Haçın, Gorus, Uti beldelerini de yönetimi altına almıştı (Vardan 1861: 126-127). Ermeni vâkanüvis Vardan, I Fadl'ın düzenlediği seferler sebebiyle Şirak'ın Ermeni hâkimi Gagik ve Gürcü kralı Bagrat'ın²⁰ rahat yüzü görmediklerini bildirmektedir. I Fadl gerçekleştirdiği başarılı seferler sonucunda Ermeni prens Gagik'i senelik 30 bin dirhem²¹ haraca bağlamıştı (Vardan 1861: 126-127; Minorsky 1963: 41). Arran'ın dağlık kesimlerindeki Hristiyan-Alban beylerini kendisine itaat ettiren I Fadl Arran'daki Berde, Beylegân, Nahçıvan ve Düveyn'i de kesin olarak Şeddâdî hâkimiyetine almıştı (Komisyon 2007: II, 379).

I Fadl'ın Ermeni ve Gürcü krallarına karşı tertip ettiği askerî seferlerle ilgili kaynaklar çelişkili bilgiler aktarmaktalar. Anonim Gürcü vakayinâmesi Gürcü kralı III Bagrat'la (975-1014) Şirak vilayetinin Ermeni prensi I Gagik'in (989-1020) müttefik ordularının 1012'de²² Arran'a saldırarak Şemkir'i kuşatma altına aldıklarını, I Fadl'ın savaşı göze alamayarak barış teklif ettiğini ve Gürcü kralına yıllık haraç ödemeği taahhüt ettiğini kaydetmektedir²³ (Anonim 1982, 281). Münecimbaşı Ahmed ise Gürcü kralı'nın 1026'da Şemkir'i kuşattığını, büyük bir ordu ile gelip kendisiyle savaşa giren I Fadl'ın Gürcü ordusunu ağır yenilgiye uğratarak onlardan 10 bin kişiyi kılıçtan geçirdiğini ve Gürcü kralını kaçmaya zorladığını bildirmektedir (Minorsky 1963: 17). İbnü'l-Esir ise Şeddâdîler'den Fadlun'u²⁴ ordusu ile 1030'da Hazarlar'ın ülkesine yürüdüğünü, mağlup ettiği Hazarlar'dan aldığı bol ganimet ve çok sayıda esirle ülkesine döndüğünü, fakat geri dönüş yolunda iken tedbirsizliği sebebiyle Hazarlarca gafil avlanarak 10 bin askerini kaybettiğini bildirmektedir (İbnü'l-Esir 1987: IX, 315).

¹⁹ Moisey Kalankatuklu Sisigân (Sünik) vilayetinde Şalat köyü yakınında bir kaleden bahsetmektedir. Arap komutan Sevade b. Abdülhamid el-Cehhafî 821/822'de bu kaleyi zaptederek mevzi tutmuş, Sünik hâkimi Ebü'l-Abbas el-Varisî (Vasak) Bâbek'in yardımıyla Sevade'yi buradan sıkıştırıp çıkarmayı başarmıştı (1993: 194). V. Minorsky'e göre Şaşuaş kalesi, Yukarı Karabağ'ın Zengezür beldesindeki Bergüşad Irmağı'nın yukarı akarında, Vayazür kalesinden yukarıda yerleşen işte bu kaleydi (1963: 40). Şotk kalesinin de Zengezür'da olduğunu kanısındayız.

²⁰ Vâkanüvis Vardan bunun hangi Bagrat olduğunu belirtmemektedir. Zira I Fadl'ın hâkimiyeti döneminde (985-1031) Bagrat adlı iki Gürcü kralının, III Bagrat (975-1014) ve IV Bagrat'ın (1027-1072) yaşadığı bilinmektedir.

²¹ Vâkanüvis Vardan'a göre 3000 dinar.

²² Anonim Gürcü vakayinamesinde bu askerî seferin tarihi kaydedilmemektedir. Çağdaş Gürcü araştırmacıları bu olayın 1011-1012 yıllarında meydana geldiğini bildirmektedirler (Komisyon 1962: 69). İstenilen halde bu olay III Bagrat'ın ölüm yılı olan 1014'ten önce vukû bulmuştur.

²³ Anonim Gürcü kaynağının verdiği bu bilginin sıhhati kuşkuludur. Her şeyden önce kaynağın olayı anlatış şekli gariptir. Kaynak Şemkir'in kuşatılmasının devam ettiği sırada I Fadl'ın barış ve itaat teklifi geldiğini, Gürcü kralının istişare ettiği generallerin kalenin zorla işgal edilmesinin imkânsız olduğunu bildirdiklerini, bundan sonra III Bagrat'ın I Fadl'dan gelen teklifi kabul ettiğini bildirmektedir. I Fadl'ın sağlamlığı sebebiyle alınması inkansız olan bir kalenin kuşatılması sebebiyle barış ve itaat teklifinde bulunması makûl bulunmamaktadır.

²⁴ İbnü'l-Esir burada yanılmaktadır. Çünkü 1030 yılında Şeddâdîler'in başında I Fadl vardı. Fadlun ise 1073-1075 senelerinde Gence Şeddâdîler'inin son hükümdarı olarak iktidarda bulunmuştu. Ermeni vâkanüvis Vardan da Şeddâdîler'den I Fadl'la Fadlun'u karıştırarak aynı yanlışlığı yapmıştır. Bkz. (1861: 126).

I Fadl'ın ölümünden sonra yerine oğlu Ebü'l-Feth Musa (1031-1034) geçmişti (İbnü'l-Esir 1987: II, 379-380; Minorsky 1963: 17-18). Ebü'l-Feth Musa'nın iktidar yılları Selçuklu Türkmenleri'nin Arran'da görüldükleri dönemdir. Ermeni vâkanüvis Vardan 1021 senesinde Tuğrul Bey'in Şeddâdîlere ait Nahçıvan ve Düveyn'den geçerek Ani civarına geldiğini ve burada Bizans'ın hizmetinde olan Gürcü komutan Liparit Orbeliani'nin 5 bin kişilik ordusu ile çetin savaşa tutuştuğunu kaydetmektedir (1861: 123). Ebü'l-Feth Musa'nın oğlu Ebü'l-Hasan Ali Leşkerî (1034-1049) babasını bir suikastle bertaraf ederek Şeddâdî tahtına oturmuştu (Komisyon 2007: II, 379-380; Minorsky 1963: 17-18). 1020'li yıllarda Selçuklu Türkmenleri Azerbaycan'ın güneyinde, esasen Urmiye Gölü civarında, Revvarîler'in hâkim oldukları topraklara yerleşerek buradan batıya, Anadolu'ya askerî seferler düzenlemeydiler. Dandanakân Zaferi'nden (1040) sonraki dönemlerde ise Azerbaycan Selçuklu Türkmenleri'nin akınına uğramıştı (İbnü'l-Esir 1987: IX, 292-297). 1043 senesinde karargâhını Rey'de kuran Tuğrul Bey amcası Arslan Yabgu'nun oğulları Kutalmış, Resûl Tekin ve Ebû Malik'i Arran ve Şirvân topraklarının fethine memur etmişti (Yinanç 1944: 44).

2. Büyük Selçuklular ve İldenizliler'in Yönetiminde Arran

1021 ve 1036 senelerinde Arran'a girerek Ani ve civarına yaptıkları akınları (Stepanenکو 1975: 129) saymazsak Türkmenler'in bu topraklara düzenledikleri en kapsamlı askerî harekât Kutalmış'ın komutasında gerçekleştirilmişti. Selçuklular'dan Kutalmış b. Arslan Yabgu 1047 senesinde Şeddâdîler'in başkenti Gence'yi kuşatmış, kuşatma bir buçuk yıl devam etmişse de Selçuklu kuvvetleri Gence'yi ele geçirememişlerdi (Yinanç 1944: 46; Komisyon 2007: II, 381). Ali Leşkerî'nin ölümünden sonra yerine geçen çocuk yaşlarındaki oğlu Enuşrevân'ın hâkimiyeti iki ay devam etmişti. I Fadl'ın oğullarından, 1022-1049'da Düveyn emiri olmuş I Ebü'l-Esvâr Şâvur (1049-1067) 1049 senesinde Gence'de Şeddâdî tahtını ele geçirmişti (Minorsky 1963: 50). Büyük Selçuklu sultanı Tuğrul Bey'le (1040-1063) ittifaka giren I Ebü'l-Evsâr (Matthieu 1858: 397) hâkim olduğu beldelerde hutbeyi sultanın adına okutmaya başlamıştı. Tuğrul Bey ordusu ile Arran'a yürüyerek bölgeyi hâkimiyeti altına almıştı (İbnü'l-Esir 1987: IX, 454-455). Böylece I Ebü'l-Esvâr vasallığını kabul ettiği Selçuklular'ın sahip olduğu muazzam askerî gücü arkasına almış oldu. Bununla da Karabağla birlikte Arran resmen Büyük Selçuklu Devleti'nin bir parçasına çevrilmişti. Sultan Tuğrul Bey Irak'ta Büveyhî tehlikesini bertaraf etmekle meşgulken I Ebü'l-Evsâr 1056 yılında Selçuklu kuvvetlerinin yardım ve desteğiyle Ani ve civarına kadar ilerilemişti. Fakat Bizanslı komutan Nikephoros Arran'a girerek I Ebü'l-Esvâr'ı yenilgiye uğratmış ve onu Bizans vasallığını kabul etmeğe zorlamıştı (Sevim-Merçil 1995: 37). Sultan Tuğrul Bey 1062 senesinde Arran'a gelerek buradaki vasallarını yeniden kendisine tâbi kıldıktan ve devam etmekte olan Anadolu harekâtını inceleyip denetledikten sonra Irak'a gitmek üzere bölgeden ayrılmıştı (Sevim-Merçil 1995: 39).

Alp Arslan (1063-1072) 1064 Mart'ında büyük bir ordu ile Güney Kafkasya seferi için Rey'den harekete geçerek Azerbaycan'a gelmişti. Hoy ve Selmas hâkimleri sultanın huzuruna gelerek itaât arz etmiş ve askerleriyle Selçuklu ordusuna katılmışlardı. Merend'de iken buradaki Türkmen gâzilerden Emir Tuğtekin huzura gelerek yaptığı akınlar ve bölgenin yolları hakkında sultanı bilgilendirmişti. Bu dönemde Arran artık Selçuklu Türkmenleri'nin yoğun şekilde meskûn oldukları bir yer idi ve askerî üsse çevrilmişti (Yinanç 1944: 53-54). Sultan ordusunu Aras Nehri üzerinde teknelerden kurdurduğu köprüden geçirerek Nahçıvan'a gelmiş ve ordusunu iki kola ayırmıştı. Sultan bizzat yönettiği kolla Arran'ın batısına yürüş ederek oranın Hristiyan hâkimini itaat ettirmişti. Gürcistan'ın içlerine kadar yürüyen Selçuklu ordusu başarılı askerî operasyonlarla pek çok kale ve şehri feth etmişti (Hüseynî 1933: 35-36; İbnü'l-Esir

1987: X, 49-52; Anonim 1982: 307). Arran'ın Borçalı bölgesindeki Aâl-Lâl (Alaverdi) kalesi Gürcü kralı IV Bagrat'ın (1027-1072) askerlerinin elinde bulunmaktaydı. Selçuklu ordusu çetin savaştan sonra sarp kayalıklar üzerindeki bu kaleyi 1064 Temmuz'unda zapt etmiş, çok sayıda esir ve bol ganimet ele geçirmişti. (İbnü'l-Esîr 1987: X, 49-52; Sevim-Merçil 1995: 50). Sultan'ın oğlu Melikşah ve veziri Nizamü'l-Mülk'ün emrindeki Selçuklu ordusu ise bu zaman Arran'ın Ermeniyye ile hududundaki Sürmari kalesini, etrafındaki bazı kalelerle birlikte feth etmişti (İbnü'l-Esîr 1987: X, 49-52). Daha sonra Alp Arslan yüzünü Arran'ın Rum diyarı ile hududundaki en mustahkem kale olan Ani'ye çevirmişti. İbnü'l-Esîr'in bildirdiğine göre Sultan, Arran'ın batısında iken o civardaki Seylvürde ve Nevre beldelerinin Hıristiyan halkı İslam'ı kabul ederek kilise ve manastırlarını camiye çevirmişlerdi (İbnü'l-Esîr 1987: X, 49-52). Ani bu sırada Bizanslılar'ın elinde idi ve kaleyi Bizans askerleri muhafaza etmekteydiler. Dörtte üçü Arpaçay Irmağı'yla çevrili olan Ani alınması imkânsız denecek kadar müstahkem bir kale idi. Sultan Alp Arslan'ın emriyle kalenin karşısına yapılan ahşap bir burça çıkan Selçuklu askerleri buradan rahatlıkla kaledeki Bizans askerlerini ok ve taş yağmuruna tutabilmişlerdi. Bu zaman hiç beklenmedik bir olay olmuş, surların bir parçası durup dururken yıkılmıştı. Kendiliğinden açılan bu gedikten kaleye giren Selçuklu askerleri şehir savunucularının çoğunu kılıçtan getirmişlerdi (İbnü'l-Esîr 1987: 49-52; Sevim-Merçil 1995: 51). Sultan Alp Arslan gerçekleştirdiği bu Güney Kafkasya seferinden sonra feth edilen yerleri Arran'daki vasallarına vermişti. Van Gölü havzası Nahçıvan emiri Ebu Dülef'e, Ani ve civarı Şeddâdî I Ebü'l-Esvâr'ın oğlu Menuçehr'e, Gürcistan'ın bir kısmını, Tiflis ve Rustavi I Ebü'l-Esvâr'ın diğer oğlu Fadlûn ile Tiflis Emîri'nin yönetimine bırakılmıştı (Anonim 1982: 308, 311; Sevim-Merçil 1995: 51).

Sultan Alp Arslan'ın Güney Kafkasya seferinden dönüp İran'a gitmesinden bir kaç yıl sonra Gürcü kralı IV Bagrat Kafkaslar'ın gayr-i müslim halklarından topladığı ordusu ile Arran'a girerek Berde'ye saldırmıştı. Bu zaman kendilerinin en parlak devrini geride bırakarak zayıflamaya yüz tutan Şeddâdîler'in tahtında II Fadl (1067-1073) otumaktaydı. Gürcü kralının bu hareketi Sultan Alp Arslan'ın 1067'de Güney Kafkasya'ya yeni bir askerî sefer tertip etmesine sebep olmuştu (Hüseynî 1933: 43; Sevim-Merçil 1995: 55). Horasan'dan büyük bir ordu ile harekete geçen Sultan Alp Arslan Aras Nehri'ni geçerek Arran'a girmiş, daha sonra Kür Nehri'ni geçerek Kakhethia bölgesine gelmişti. Vezir Nizamü'l-Mülk'ün de katıldığı bu seferde ordunun öncü kuvvetlerine Emîr Savtekin komuta etmişti. Bu zaman Kakhethia prensi Gagik'in (1058-1084) küçük oğlu, Şeki ve civarının hâkimi Aksatan Sultan'ın huzuruna gelerek itaâtini arz etmiş ve İslam'ı kabul ettiğini bildirmişti. Bundan çok memnun olan Sultan Alp Arslan Aksatan'a iyi davranarak onu ağırlamıştı (Anonim 1982: 308; Hüseynî 1933: 44-45; Hüseynî 1980: 538). Sultan Alp Arslan bir buçuk ay gibi kısa bir sürede Gürcistan'ın büyük bir kısmını feth etmişti. IV Bagrat yıllık haraç ödeme şartıyla Selçuklu vasallığını kabul ettiğini bildirmişti (İbnü'l-Esîr 1987: X, 51; Sevim-Merçil 1995: 55). Beş ay devam eden Gürcistan seferinden dönen Sultan Alp Arslan önce Gence'ye, oradan da Berde'ye uğramış, Yukarı Karabağ'dan geçerek Aras Nehri kıyısına gelmişti (Hüseynî 1933: 45-46). Sultan Alp Arslan'ın Aras Nehri'ni, şimdiki Cebrail İlçesi'nde bulunan, 1027'de I Fadl'ın inşa ettirdiği Hudâferin Köprüsü'nden geçerek Azerbaycan'ın güneyine gitmişti (Hüseynî 1933: 46). Sadreddin el-Hüseynî Sultan Alp Arslan ve Nizamü'l-Mülk'ün buradaki Veryânis²⁵ adlanan köyde çok yaşlı bir şeyhle görüşüp sohbet ettiklerini ve Sultan'ın yaşlı şeyhe 1000 dinar hediye ettikten sonra yoluna devam ettiğini bildirmektedir (Hüseynî 1933: 46).

Sultan'ın bölgeden ayrılması ile Gürcü kralı IV Bagrat verdiği itaât sözünü bozmakta gecikmedi ve Tiflis'e saldırdı. II Fadl emrindeki 33 bin kişilik kuvvete rağmen beceriksizliği

²⁵ Ord. Z. Bünyadov'a göre Veryânis (وریانس) şimdi Güney Azerbaycan'daki Larîcân kasabasıdır. Bkz. (Hüseynî 1980: 541)

yüzünden yenilgiye uğradı ve 15 kişilik muhafız birliğiyle kaçarken İsaak Toloşelis adlı bir Gürcü derebeyinin eline geçti. İsaak II Fadl'ı prens Aksatan'a teslim etmiş, prens Aksatan da iki küçük kaleye karşılık II Fadl'ı 1068 Temmuz'unda IV Bagrat'a teslim etmişti (Anonim 1982: 311). Sultan Alp Arslan'ın Arran'a gönderdiği Emîr Savtekin Serheng el-Hass IV Bagrat'ın kuvvetlerini ezerek II Fadl'ı esaretten kurtarıp Gence'ye getirmişti (Anonim 1982: 311; Sevim-Merçil 1995: 55).

Sultan Melikşah'ın (1072-1092) saltanatının ilk yıllarında, kaynaklarda adı daha çok Fadlûn olarak geçen III Fadl (1073-1075) babasına isyan ederek Şeddâdî tahtını ele geçirmişti (Minorsky 1963: 67). Sultan Melikşah Arran'da Selçuklu hâkimiyetini sağlama almak amacıyla burasını Emîr Savtekin'e iktâ olarak vermişti. 1075'de Emîr Savtekin ordusuyla Gence'ye yaklaştığı zaman III Fadl şehri teslim etmeğe yanaşmasa da Selçuklu kuvvetlerinin ezici gücü karşısında ikna olmuştu. Selçuklu Türkmenleri Arran'ın bütün belde ve şehirlerine yerleşirlerken Emîr Savtekin Büyük Selçuklular'ın Arran genel valisi olmuştu. Bir süre sonra sultanın emriyle Arran Selçuklu ailesinden Yakutî'nin oğlu Emîr Kutbeddin İsmail'e iktâ olarak verilmişti. Emîr Kutbeddin aynı zamanda Azerbaycan genel valisi idi (İbnü'l-Esîr 1987: X, 236-237; Matthieu 1858: 199; Sevim-Merçil 1995: 95). Sultan Melikşah 1075'te Esterabâd'ı III Fadl'a iktâ olarak vermişti. Lakin bir süre sonra III Fadl Selçuklu hazinesine yıllık belli miktar haraç ödemek şartıyla memleketine geri dönüp yönetime geçmişti (İbnü'l-Esîr 1987: X, 236-237). Çok geçmeden III Fadl güçlendiğini düşünerek isyan etmiş ve Büyük Selçuklular'ın tâbiyetinden çıkmıştı. Sultan Melikşah'ın Emîr Bozan'ın komutasında gönderdiği Selçuklu kuvvetleri 1086 senesinde Gence'yi zabt ederek III Fadl'ı mağlup ve esir etmişlerdi. III Fadl, Sultan Melikşah'ın emriyle Bağdad'a sürülmüş ve 1091 yılında burada Dicle kenarındaki bir mescitte son derece sıkıntı ve yokluk içinde ölmüştü (İbnü'l-Esîr 1987: X, 236-237). Bununla da Arran'da Şeddâdîler'in Gence kolunun hâkimiyeti sona ermişti. Şeddâdîler'in Ani kolu ise Büyük Selçuklular'ın himayesinde bölgede yönetimini devam ettirmişti. Şeddâdîler'in Ani ve civarındaki hâkimiyeti 1064 yılında Sultan Alp Arslan'ın fethettiği bu kentin yönetimini I Ebü'l-Esvâr Şâvur'un (1049-1067) oğlu Mehuçehr'e (1064-1118) vermesiyle başlamıştı (Minorsky 1963: 80-81). Ani'de oturan Ermeni patriği Basil 1090 senesinde yanındaki heyet ve hediyelerle İsfahan'da Sultan Melikşah'ın huzuruna çıkmış ve sultanın iltifatına mazhar olmuştu. Sultan Melikşah tüm Doğu kiliselerinin tek bir makamda, Ermeni Gregoryen Katolikosluğu'nda temsil olunması, bütün kilise, manastır ve Hristiyan din adamlarının vergiden muaf tutulmasına dair fermanlar vermişti. Bu işlerin yerine getirilmesinin kontrolü görevini ise Sultan'ın emriyle Azerbaycan ve Arran genel valisi Emîr Kutbeddin İsmail yürütecekti (Sevim-Merçil 1995: 95; Matthieu 1858: 201).

Arran'ın Hristiyan-Alban prensleri Şeddâdîler'in vasalı oldukları gibi Şeddâdîler'den sonra da Selçuklular'ın vasalına çevrilmişlerdi. 1064'te Sultan Alp Arslan'ın Arran'a gerçekleştirdiği sefer sırasında Selçuklu ordusu Sisigân'a girmiş, buradaki mustahkem Bağ kalesini ve etraf beldeleri elinde bulunduran Alban prens I Gregor (1051-1072) Sultan'a itaât arz ederek bağlılığını bildirmişti (Grigoryan 1990: 58). 1072'de Sisigân bölgesinin hâkimi olan I Gregor ve kardeşi Sumbat geride evlat bırakmadan ölmüşlerdi. Yukarı Karabağ'ın Haçın bölgesinin hâkimi Sanakerim bu kardeşlerle olan akrabalık bağı hasebiyle onların topraklarına sahip çıkmıştı. Sanakerim Selçuklular'ın vasalı idi. 1086'da III Fadl ordusunu kendisine bağlı Alban prenslerden Vasak Pehlevî'nin emri altına vererek Sisigân'a, Bağ ve Kafan kaleleri üzerine göndermişti. Vasak hiyle yolu ile Sanakerim'e yaklaşıp onu katletmişti (Minorsky 1963: 73; Vardan 1861: 129; Grigoryan 1990: 58).

Sultan Berkıyarak'ın (1092-1104) saltanatı döneminde, 1103 senesinde Selçuklu ordusu

Emîr Çortman'ın komutasında Sisigân'a gelerek Bağ kalesini kuşatmış ve çetin savaştan sonra kaleyi feth etmişti. Bu zaman Zengezûr dağlarında Hristiyan-Alban prenslerin sahip oldukları irili-ufaklı 43 kale bulunmaktaydı. Sultan Muhammed Tapar'ın (1105-1117) saltanatı döneminde, 1105'te Selçuklu ordusu Vorotan ve Bkhek adlı iki kaleyi de feth ederek, yaklaşık 10 bin nüfusuyla, Sisigân'daki en büyük yerleşim birimi olan Kafan'a doğru ilerlemişti (Grigoryan 1990: 58-62; Orbelian 1866: II, 239-240). Fakat Büyük Selçuklu Devleti içindeki karışıklıklar ve taht kavgaları sebebiyle olacak ki, Sisigân'ın Selçuklular tarafından fethi biraz gecikmişti. 1110'da Gürcüler'in Gence üzerine yürüyen ordusu Selçuklu kuvvetlerince bozguna uğratılmıştı (Hüseynî 1933: 81). Sultan Sencer'in (1117-1157) saltanatı devrinde, 1126'da Emîr Hârûn'un emrindeki Selçuklu ordusu Zengezûr'un içlerine doğru ilerleyerek önemli fetihlerde bulunmuştu (Grigoryan 1990: 58-62; Orbelian 1866: II, 239-240).

Sadreddin el-Hüseynî'in bildirdiğine göre Sultan Sencer H. 521 senesinde (15.I.1127-03.I.1128) Emîr Şîrgîr'i yeğeni Melik Tuğrul'un atabegliğinden azlederek yerine tayin ettiği Emir Kara Sungur'u Arran valiliğine atamıştı (Hüseynî 1933: 98). Emîr Kara Sungur hem de Tuğrul'un kardeşi Mes'ud'un atabegi idi. 1130 Kasım'ında Sultan Sencer Gence ve civarını iktâ olarak yeğeni Melik Mes'ud'a vermişti (İbnü'l-Esîr 1987: X, 526; Bünyadov 1985: 22). 30 Eylül 1139'da Arran'da meydana gelen güçlü deprem büyük yıkım ve can kaybına sebep olmuştu. Kaynaklar deprem sebebiyle Gence'de 230 bin insanın öldüğünü kaydetmektedirler. Gence'nin sağlam surlarının deprem esnasında yıkılmasını fırsat bilen Gürcü kralı Demetre (1125-1156) harabeye çevrilmiş kente saldırarak sağ kalan insanları katletmiş ve esir almıştı (İbnü'l-Esîr 1987: XI, 75-76; Goş 1993: 245). Gürcü askerleri şehir harabelerinde altın ve gümüş arayarak ganimet toplamışlardı. Demetre'nin emriyle Gürcüler Gence'nin demirden yapılmış kale kapılarını da götürmüşlerdi. Deprem sırasında, Selçuklu emîrlerinden Orhan'ın kızıyla evli olan, Emîr Kara Sungur'un ailesi de ölmüştü. Bu haberi İran'da, Burucerd'de alan Emîr Kara Sungur derhal ordusuyla Gence'ye doğru harekete geçmişti (Hüseynî 1933: 112-113; Bundarı 1889: 190). Demetre'nin ordusu Gence'den fazla uzaklaşmadan Emîr Kara Sungur tarafından bozguna uğratılmışlardı. Kara Sungur bu zaferle yetinmeyip arka-arkaya Gürcistan'a iki askerî sefer daha düzenleyerek çok sayıda esir ve bol ganimetle geri dönmüştü (Hüseynî 1933: 98). Alban vâkanüvis Mkhitar Goş Emîr Kara Sungur'un Gürcüleri dehşete düşürerek korkudan titrer duruma getirdiğini bildirmektedir (Goş 1993: 246). Kara Sungur'un gayretiyle 2-3 sene zarfında depremin verdiği zarar ortadan kaldırılmış, Gence evvelki güzelliğiyle yeniden inşa edilmişti (Bundarı 1889: 190; Bünyadov 1985: 189).

Kara Sungur şehzadeler arasındaki çekişmelerde faâl bir şekilde rol alan Selçuklu emîrlerinden idi. O, Gürcistan seferinden dönüp Erdebil'e gitmiş ve H. 535 yılında (15.IX.1140-03.IX.1141) burada veremden ölmüştü. Ölümünden önce Kara Sungur kendi yerine Azerbaycan ve Arran'daki Selçuklu kuvvetlerinin komutanı, şehzade Melik Tuğrul'a yakınlığıyla bilinen Emîr Çavlı Candar'ı tayin etmişti (Hüseynî 1933: 113; Bundarı 1989: 190; İbnü'l-Esîr 1987: XI, 78). Kara Sungur'un Gence hâkimliğine tayin ettiği Kutluk muhtemelen Emîr Çavlı'ya itaât etmek istememesi sebebiyle isyan etmişti. Alban vâkanüvis M. Goş 1142-1143 senelerindeki isyanı sırasında Kutluk'un Yukarı Karabağ'da Hudâharay dağlarındaki Garabet ve Katolikos kalelerini kuşatarak ele geçirdiğini, buraları ateşe vererek harabeye çevirdiğini aktarmaktadır (Goş 1993: 246). Emîr Çavlı 1143'te Gence'yi bir ay kuşattıktan sonra zaptederek Kutluk'u ele geçirmiş ve kör ettirmişti. Emîr Çavlı 1144'te Yukarı Karabağ'ın Haçın beldesine yürüş ederek buradaki Hristiyan-Alban prenslerin elinde bulunan kaleleri feth etmişti. Savaş esnasında, muhtemelen âsilerin istihkâm olarak kullandıkları bazı kilise ve manastırlar tahrip edilmişti (Goş 1993: 247). Emîr Çavlı'nın İran'da olmasını fırsat bilen bazı Alban prensler ellerinden alınmış kaleleri yeniden ele geçirmişlerdi. 1045 yılında Arran'a dönen Emîr Çavlı derhal prens

Abbas'ın elinde bulunan mustahkem Tavus kalesini kuşatmış ve 40 gün devam eden kuşatmadan sonra kale düşmüştü. Emîr Çavlı prens Abbas'a dokunmayarak arzulanacağı gibi Gürcü kralının yanına gitmesine izin vermişti (Goş 1993: 247; Gandzaketsi 1976: 114). Bir süre ormanlarda ve dağlarda saklandıktan sonra yeniden kendilerinin eski mülkleri olan kaleleri ele geçiren Hristiyan-Alban âyânına çok kızan Emîr Çavlı Yukarı Karabağ'a ikinci kez askerî sefer düzenlemişti. Bu sefer esnasında Selçuklu ordusu âsilere ait yerleri tahrip ve talan etmişlerdi (Goş 1993: 247). Emîr Çavlı Candâr'ın 1146 senesi Ekim ayında Zencan'da ölümünden sonra Arran'da yönetimi Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud'un (1134-1152) emriyle Emîr Hâcibü'l-Kebîr Fahreddin²⁶ Abdurrahman b. Toğan Yürek ele almıştı (Goş 1993: 247; Bünyadov 1985: 215). Emîr Fahreddin Arran topraklarına sık-sık baskın ederek yağma ve katliamlar yapan Gürcü kralını öc almakla tehdit ediyor ve Gürcistan'a büyük bir askerî harekât için hazırlanıyordu. Emîr Fahreddin'in gün geçtikçe artan nüfuzu Sultanı Mes'ud'u endişelendirmiş ve sultan Emîr Fahreddin'den kurtulmanın yolunu aramaya başlamıştı. Emîr Fahreddin'in kendisiyle birlikte Arran'a götürdüğü Selçuklu emîrlerinden Hass Beg b. Peleng Eri sultanın isteğiyle Emîr Fahreddin'e suikast düzenlemişti. Bu işte ona Candar Zengî adlı bir memlûk de yardım etmişti. 1147 baharında Azerbaycan ve Arran'daki Selçuklu kuvvetleri Emîr Fahreddin'in emriyle Şemkir yakınında toplanmaya başlamışlardı. Gence'de bulunan Emîr Fahreddin yanındaki güvendiği tüm komutanları Şemkir'deki askerî üsse göndermişti. Bunu fırsat bilen suikastçiler Emîr Fahreddin'e saldırarak Gence yakınlarında onu katletmişlerdi. Kaynaklar bu işte Sultan Mes'ud'un yakınlarında olan Atabeg Şemseddin İldeniz'in de eli olduğunu kaydetmekte (Goş 1993: 248, 257; Bünyadov 1985: 215; İbnü'l-Esîr 1987: XI, 107-108).

Emîr Fahreddin'in ölümünden sonra Emîr Er Kuş adlı bir Türkmen beyi Gence'ye gelerek şehri ele geçirmek istemiş, fakat şehir halkı kendisini Gence'ye sokmamış, hatta Gürcü kralını yardıma çağırarakla tehdit etmişlerdi (Goş 1993: 248). Alban vâkanüvis M. Goş'un verdiği bilgiden Emîr Er Kuş'un Sultan'ın emri olmadan, başına buyruk olarak Arran'a sahiplenmek istediği anlaşılmaktadır. Gencililer'in kendisine bu şekilde davanmalarına içerleyen Emîr Er Kuş Karabağ dağlarındaki Türkmen oymaklarına giderek buradan silahlı kişileri toplamış, etrafı yağma ve talan etmeğe başlamıştı (Goş 1993: 248). Sultan Mes'ud'un Arran valiliğinin tayin ettiği, Emîr Hass Beg b. Peleng Eri'nin amcasının oğlu Emîr Revvadî Gence'ye geldikten sonra Türkmenler'in yaptıkları yağma ve talan sebebiyle onları cezalandırmak istemişti. Emîr Revvadî onlarla savaşmış, fakat başarı elde edememişti. O, Türkmen beylerinin elindeki kaleleri kuşatmış, fakat pek çoğunu ele geçirememişti. Aksine Arran dağlarındaki Türkmenler yeniden her tarafı yağma ve talana maruz bırakmışlardı. Emîr Revvadî de buna cevap olarak onların yurt ve oymaklarını yakıp yıkmıştı. Bu durum iki taraf arasındaki düşmanlığı had safaya çıkarmıştı. Arran Türkmenleri Emîr Revvadî'den nefret eder hale gelmişlerdi. Emîr Revvadî bu durumun devam etmesinden kendisinin zararlı çıktığını görerek Arran Türkmenleri ile barış yolunu tutmuştu. Karabağ'ın Türkmen beylerinden İzzeddin'in kızı ile evlenerek akrabalık tesis etmişti (Goş 1993: 249).

1155 senesinde Karabağ'ın Çilebörd beldesi ve etraf kalelerin hâkimi olan Türkmen beyi Dârâoğlu Toğan Beg kayınpederi, Karabağ'ın Hristiyan-Alban prenslerinden olan, Hohâne kalesi hâkimi Vasakoğlu Gregor'la birlikte isyan çıkararak Arran'ın bazı yerleri ele geçirmişti. O sırada Arran'da bulunan Irak Selçuklu şehzadesi Çağrı-Şah, Kayaköy Dağı'nda mevzi tutmuş isyancıların üzerine yürüyerek Vasakoğlu Gregor'u esir almıştı (Goş 1993: 248, 257). Çağrı-Şah Karabağ'ın Türkmen beylerinden GürBoğa'nın yardımı ile isyancıları ikinci kez Dîvahûr

²⁶ Emîr Fahreddin Abdurrahman, Emîr Çavlı Candar'ın kayınpederi idi. Bkz. (Bundarı 1889: 193)

(Şeytan Ahır) Dağı yakınında yenilgiye uğratmıştı. Dârâoğlu Toğan Beg, isyanın diğer elebaşlarıyla birlikte bu savaşta öldürülmüştü (Goş 1993: 248, 257).

Irak Selçuklu sultanı Mes'ud (1134-1152) Atabeg Şemseddin İldeniz'i Sultan II Tuğrul'un (1132-1134) dul eşi Mü'mine Hatun'la evlendirmişti. 1136'da Sultan Arran'ı Atabeg'e iktâ olarak vermiş ve Atabeg Şemseddin İldeniz Berde'ye gelerek Arran'daki emîrlerin çoğunu kendi tarafına çekebilmişti (Bünyadov 1985: 44). O, kendisine itaât etmek istemeyerek başınabuyuruk hareket eden Türkmen beylerle savaşmış, onları mağlup ederek itaâte zorlamıştı. Atabeg İldeniz Arran'daki karışıklık ve isyanlara son vererek sulh ve sükûneti sağlayabilmişti (Goş 1993: 250). Ermeni vâkanüvis Vardan, İzzeddin Saltuk ve Ahlatşah II Sökmen'le birlikte Atabeg Şemseddin İldeniz'i de iyilikle anarak dönemin bu üç Türk hükümdarının Hristiyanlar'a karşı şefkat ve iyilikle davrandıklarını keydetmiştir (Vardan 1861: 152).

Gürcü kralı Demetre'nin (1125-1156) teşvik ettiği Yukarı Karabağ'ın bazı Hristiyan-Alban prenseleri Arran'daki karışıkları fırsat bilerek Selçuklu tâbiyetinden çıkmışlardı. Onlar Haçın'deki Haru kalesini zaptederek kalede bulunan her kesi katletmişlerdi (Goş 1993: 250). Gürcü kralı III Georgi (1156-1184) 1161 Ağustosunda önce Ani, daha sonra ise Düveyn'i işgal ederek her iki kentte büyük katliam yapmış, Ani'de 41 bin, Düveyn'de ise 10 bin insanı esir ederek götürmüştü. Bir süre sonra Gence de III Georgi'nin saldırısına uğramıştı. Gence'de çok sayıda insanı katletmeden Gürcüler şehri yağma etmişlerdi. Atabeg Şemseddin İldeniz'in teşebbüsü ile Ahlatşah II Sökmen (1128-1185), Mengüçekli Fahreddin Behram Şah (1162-1225), Merağa hâkimi Nusreteddin Arslan Apa, Emîr İzzeddin Saltuk (1153-1168), Dilmaçoğlu Fahreddin Devletşah, Irak Selçuklu Sultanı Arslan Şah'ın (1161-1176) kuvvetleri 1163'de Arran'da toplanarak Gürcistan seferi için hazırlıklara başlamışlardı. Gürcü kralı III Georgi bu muazzam ordu ile savaşı göze alamayarak Atabeg Şemseddin'e barış teklif etmiş, fakat adı geçen hükümdarların katıldıkları savaş konseyinin kararıyla bu teklif kabul edilmemişti. Müttefik Türk ordusu 1163 Temmuzunda III Georgi'nin ordusunu ağır bir yenilgiye uğratmıştı. III Georgi kaçarak canını kurtarmıştı da çok sayıda komutanı öldürülmüş ve esir alınmıştı (Hüseynî 1980: 256; Bünyadov 1985: 51-52; Sevim-Merçil 1995: 277-278).

Söz konusu dönem Arran'ın ister dağlık, isterse de ovalık kesimlerinde muazzam Türk nüfusunun meskûn olduğu bir dönemdir. Mkhitar Goş vâkayinâmesinde sık-sık Arran'da yaşayan çok sayıda dağ Türkmenleri'nden söz etmektedir (Goş 1993: 247-249). Sadreddin el-İsfahanî 1163'te Gürcistan seferi için Arran'da bulunan Sultanı Arslan Şah'ın (1161-1176) etrafına kimsenin sayını bilemeyeceği kadar çok Türkmen'in toplandığını kaydetmiştir (Hüseynî 1980: 256). XIII. yüzyılın ilk yarısında Arran'da bulunmuş Şihabeddin Nesevî Arran'daki Türkmen nüfusun çokluğunu tasvîr edebilmek için şöyle yazmıştı: "*Şayet oradaki Türkmenler bir yere toplanacak olurlarsa bu karınca sürüsü ve çekirge bulutunu andırır*" (1952: 356). Yine XIII. yüzyılın ilk yarısına ait olan anonim "*Acâibü'd-Dünya*" müellifi Arran hakkında yazarken "*Türklerin bu kadar sık meskûn oldukları başka bir ülke bulunmamaktadır. Orada 100 bine kadar süvari Türk askerinin olduğunu söylüyorlar*" (Anonim 1993: 182) demektedir. Zakeriya Kazvinî de Moğol akınları arafesinde Muğan ve Arran'ın kale, şehir, köy ve kasabalarında yoğun bir Türkmen nüfusun olduğunu kaydetmiştir (Kazvinî 1373: 551).

Gürcü kralının ağır yenilgiye uğratılmasından sonra Atabeg İldeniz'in emriyle 1168 ve 1170 senelerinde Sisigân'ın dağlık kesimlerinde Gürcüler'le işbirliği yaparak itaât etmek istemeyen Hristiyan-Alban prenslere ait son bir kaç kale de feth edilerek âsiler cezalandırılmıştı (Grigoryan 1990: 63; Vardan 1861: 158).

Atabeg Şemseddin İldeniz'in (1136-1175) saltanatı döneminde onun Arran'da sağladığı sulh ve sükûnet hüküm sürmüştü. Onun oğulları Atabeg Muhammed Cihan Pehlivan (1175-1186) ve Atabeg Muzaffereddin Kızıl Arslan'ın (1186-1191) saltanatları dönemi de bütünlükte Ortaçağ

Azerbaycanı'nın en parlak dönemidir. Sadreddin el-İsfahanî'nin aktardığı bilgilerden Atabeg Cihan Pehlivan'ın Fütuvvet erbabı olduğunu tahmin etmekteyiz. Bilindiği gibi Abbasî Halifesi en-Nâsır Lidinillah (1180-1225) Fütuvvet teşkilatını yeniden yapılandırarak Müslüman devletlerin hükümdarlarına, bu teşkilatın üniforması olan şedd ve kuşak gönderirdi. Sadreddin el-İsfahanî Atabeg Cihan Pehlivan'ın Bağdad'la ilişkilerini daim iyi tuttuğunu, her zaman halifenin takdirine mazhar olduğunu, halifenin kendisine onurlandırıcı giyim ve hayırdularını gönderdiğini kaydetmiştir (Hüseynî 1993: 172). Atabeg Ebû Bekir (1191-1211) ve Atabeg Özbek'in (1211-1225) saltanat dönemleri İldenizliler'in zayıflama ve çöküş dönemidir. Bu devirde Gürcü kralları birçok defa Arran'a ve Azerbaycan'a askerî seferler düzenlemiş, şehir ve kasabaları yakıp yıkarak, katliamlar yapmış ve insanları esir almışlardı (Bünyadov 1985: 112-136). Yukarı Karabağ'ın Haçın bölgesinin Hristiyan-Alban âyânü Gürcüler'in bu hareketlerinden cesaret almış olacaklar ki, 1214'te isyan çıkarmışlardı. Atabeg Özbek'in gönderdiği İldenizli kuvvetleri Haçın'a girerek onların elinde bulunan kaleleri zaptetmiş, âsileri kılıçtan geçirerek cezalandırmıştı. Bu sefer esnasında isyancılardan çok sayıda esir alınmış ve bol ganimet elde edilmişti (Anonim 1993: 200; Bünyadov 1985: 110).

3. İlhanlılar Döneminde Arran ve Karabağ

Azerbaycan'ın güneyindeki şehir ve kasabalarda yaptıkları yağma ve katliamlardan sonra Arran'a giren Moğol orduları 1221'de Beylegân üzerine yürümüşüdü. 1221 Kasım'ında Karabağ'daki Beylegân'ı zapteden Moğollar kent nüfusunun tamamına yakının kılıçtan geçirmiş, şehirde taş taş üzerinde bırakmamışlardı (İbnü'l-Esîr 1987: XII, 338; Reşideddin 1952: I, 228). Beylegân'dan Karabağ'ın kuzeyindeki Gence'ye yönelen Moğollar bu şehrin mustahkem bir kalesi olduğunu, ahâlisinin de Gürcü savaşlarından dolayı iyi savunma yeteneğine sahip olduğunu bildikleri için şehri kuşatmamış, para, yiyecek ve elbise karşılığı anlaşma yaparak Gence'den uzaklaşmıştı (İbnü'l-Esîr 1987: XII, 338; Bünyadov 1985: 186). Gence'den kuzeye doğru hareket eden Moğollar 1221 yılı içinde üç kez Gürcistan'a saldırmışlardı. Moğol öncü kuvvetleri Atabegler'in Arran valisi Emîr Nasireddin Ak-Kuş komutasındaki Arran Türkmenleri'nden oluşmaktaydı. Gürcü kralı IV Georgi Laşa (1213-1222), İvane Mkhargrdzeli komutasındaki 60 bin kişilik orduyu onlara karşı sevk etmişti. İki ordu 1221 yılı Ocak ayında Girdiman ovasında karşı karşıya gelmişti. Arran Türkmenleri'nden oluşan öncü kuvvetlerin sahte firarına aldanan Gürcüler'i arkadan esas Moğol kuvvetleri çevirmişlerdi. Gürcü ordusu ağır bir mağlubiyete uğramıştı. Öyle ki, IV Gerorgi Laşa ve İvane Mkhargrdzeli büyük bir zorlukla kaçıp kurtulabilmişlerdi. Başsız kalan Gürcü askerlerinin 30 bini kılıçtan geçirilmiş, önemli bir kısmı da esir alınmıştı (İbnü'l-Esîr 1987: XII, 330-331; Aknerli 1954: 7-8; Bünyadov 1985: 113).

Molar Noyan'ın komutasındaki Moğol ordusu Emîr Behram ve oğlu Ak Boğa'nın hâkim oldukları Şemkir'i, Gatağa Noyan'ın askerleri ise yine Emîr Behram'a ait Girdiman kalesini kuşatarak zaptetmişlerdi. Şemkir halkı Moğollara karşı inatla dayandıkları için Moğollar kentte büyük katliam gerçekleştirmişlerdi (Gandzaketsi 1976: 157-158). 1222 yılının Kasım ayında Gürcüler Arran'a girerek Beylegân üzerine yürümüşüdü. Şehir halkından sağ kalanlar, Moğollar'ın harabeye çevirdikleri şehirlerini onarmakla meşgulken Gürcü ordusu ansızın başlarının üstünü almıştı. İbnü'l-Esîr kaydettiğine göre Gürcüler Beylegân'da "Moğollar'dan daha beter bir katliam yaparken" Atabek Özbek Nahçıvan'da oturup olup bitenleri seyretmekle yetiniyordu (1987: XII, 367).

İldenizli Devleti'nin sukûtundan (1225) ülkenin nihayî olarak Moğol işgaline uğradığı 1239 senesine kadarki dönemde Arran Harezmsah Celaleddin Mengüberti'nin yönetiminde

bulunmuştu. 1225 yılı Ağustos'unun sonlarına doğru Sultan Celaleddin Harezmsah Tebriz'den ayrılarak Gürcüler'le savaşmak için Karabağ'ın batısındaki Düveyn'e doğru yürümüştü. Bu sırada İvane Mkhargrdzeli 60 binlik Gürcü ordusuyla Düveyn yakınındaki Garni kalesinde bulunuyordu ve buradan Azerbaycan'a doğru harekete geçmeği planlıyordu. Düveyn'e gelen Sultan Celaleddin Harezmsah Garni kalesi civarında Gürcüler'le tutuştuğu şiddetli savaşta onları ağır yenilgiyle uğratmıştı. Savaş alanında 20 bin ölü bırakan Gürcüler'in önemli bir kısmı da esir düşmüştü. Esirlerin arasında ünlü Gürcü komutanlarından Şalve Akhaltsikheli de vardı. İvane Mkhargrdzeli bu savaşta da zor da olsa kaçıp kurtulabimmişti. İvane'yi Gürcüstan'ın içlerine kadar takip eden Harezimliler onu bir kalede kıstırmışlardı (Cüveynî 1958: II, 427-428; Nesevî 1952: 198-199).

Eskiden Atabegler'in tâbiyetinde bulunan Sürmari kalesi Türkmen hâkimleri Şerefeddin Uzdere ve Hüsameddin Hızır da kendi askerleriyle Sultan Celaleddin Harezmsah'ın ordusuna katılmışlardı. Onlar klavuzluk edip Harezmlilerin çetin ve gizli dağ geçitlerinden geçerek Gürcüstan'a girmelerini sağlamıştı. Sultan Celaleddin Harezmsah Mengüberti'nin askerleri Gürcüstan'a yayılarak müthiş bir yağma ve katliama girişmişlerdi (İbnü'l-Esîr 1987: XII, 391-392; Bünyadov 1985: 123-124). Bu olaydan bir süre sonra Sultan Celaleddin Harezmsah Mengüberti'nin komutanlarından Horasanlı Orhan Arran'a girerek Beylegân, Berde, Şemkir ve Gence'yi işgal etmişti (Nesevî 1952: 206; Taneri 1977: 42).

1230 yılının sonbaharında kendi veziri Şerefü'l-Mülk'ün Arran Türkmenleri'nin reisi Hüsameddin Kılıç Arslan'ı sultana karşı isyana teşvik eden mektupları Sultan Celaleddin Harezmsah'ın eline geçmişti. Vezirini Karabağ'ın Çilebörd kalesine hapseden Sultan daha sonra onu burada öldürtmüştü (Taneri 1977: 46).

1231 yılının başlarında ise Gencililer ayaklanarak şehirdeki Harezmliler askerleri katletmişler. Bu isyanı Bendâr adlı bir şahıs yönetiyordu. Sultan Celaleddin Harezmsah bizzat Gence üzerine yürümüştü. Âsiler teslim olma teklifini redederek kale dışına çıkıp Harezmsah'ın askerleri ile savaşa girişmiş ve mağlup olmuşlardır. Sultan Celaleddin Harezmsah Gence'yi zaptedip isyanı bastırabilmişti (Bünyadov 1985: 132-133; Taneri 1977: 46-47).

1235'te uzun süren kuşatma ve çetin savaştan sonra Moğollar Gence'yi zaptedebilmişlerdi. Bu kuşatma ve sonrasında Moğollar Gence'yi harabeye çevirmişler. Öyle ki, işgalden 4 sene geçmesine rağmen şehir harabe halde kalmaya devam etmiş, 1239 senesinden sonra Gence'nin yeniden inşası için girişimde bulunulmuştu. 1239-1256 senelerinde Arran, Büyük Moğol Devleti'nin atadığı valilerce yönetilmişti. 1256-1357 senelerinde ise Arran İlhanlılar'ın yönetimi altında bulunmuştu (Gandzaketsi 1976: 154-155; Komisyon 2007: III, 17-19).

Moğollar Yukarı Karabağ'ın en ücra dağlık kesimlerine kadar ilerleyerek pek çok kaleyi zaptetmiş, buranın Hristiyan ve Müslüman nüfusunu ağır kıyım tâbi tutmuşlardı. Buna rağmen Moğollar'ın bölgeye hâkim oldukları ilk dönemlerde Arran'da Müslüman-Türk nüfusun moğolların kanlı eylemleri sebebiyle önemli ölçüde zarar görmesi bölgedeki Hristiyan unsurun ön plana çıkmasına sebep olmuştu. Yukarı Karabağ'ın Hristiyan-Alban âyânı Moğol hâkimiyetini bir fırsat olarak değerlendirmişlerdi. Yukarı Karabağ'ın Haçın bölgesinde Hohâne kalesi hâkimi, Arranşahlar'ın soyundan gelen Hasan Celal (öl. 1241) gönüllü olarak Moğollar'ın yanına giderek itâatini bildirmiş, onlarla birlikte askerî seferlere katılmayı taahhüt etmişti. O, kızı Ruzigân'ı Cormağon Noyan'la evlendirerek Moğollar'la olan işbirliğini pekiştirmişti (Gandzaketsi 1976: 170, 235).

Moğol hükümdarı Möngke Kaan'ın (1251-1259) saltanatı döneminde Emîr Sadreddin Arran ve Azerbaycan melikliğine atanmıştı (Cüveynî 1958: 518). Ortaçağ kaynaklarında müstakil coğrafi mekân olarak Karabağ adına ilk olarak Hamidullah Müstevfi Kazvinî'nin eserinde rastlanmaktadır (1919: 170). V. Barthold Moğol işgalinden sonraki dönemden itibaren Arran'ın

güney kısmının Türkçe Karabağ adı ile tanınmaya başladığını kaydetmektedir (1965: III, 331).

XIII. yüzyılın ilk yarısında Moğol akınları sebebiyle ağır yıkıma uğramış ülkeler aynı asrın ikinci yarısında İlhanlılar tarafından önemli ölçüde onarılmıştı. Arran'da da şehirler, yollar, hanlar yeniden inşa edilmiş, onarılmıştı (Togan 1981: 308). İlhanlı hükümdarı Ebû Said Bahadır'ın (1316-1335) veziri, aynı zamanda dönemin en zengin tüccarlarından biri olan Taceddin Şeref Alişah Tebrizî'nin (öl. 1324) Tebriz, Sultaniye ve Bağdat gibi kentlerde faaliyet gösteren ticaret müesseseleri bulunmaktaydı. Karabağ'dan Tebriz'e giden yol üzerindeki beş handan üçünü Vezir Şeref Alişah Tebrizî yaptırmıştı (Kazvinî 1919: 171; Onullahi 1982: 58). Hamidullah Müstevfî Kazvinî'nin Karabağ'daki yer adlarıyla ilgili verdiği bilgiler de dikkate değerdir. Ribat-i Erşad, Ribat-i Ayvan, Ali Beg köyü, Bekrabâd, Labandan²⁷, Gark, Pazarcık, Dih-i İsfahanî, Hânegâh-i Şotor, Yurt Şâdagbân, Derre Farucay²⁸ bunlardandır (1919: 170-171).

Reşideddin Fadlullah gibi İlhanlılar dönemi kaynaklarında Karabağ adının daha ziyade "Arran Karabağı" (1946: III, 166) şeklinde kaydedildiğini görüyoruz. Bu da başka bir Karabağ'ın daha olduğunu ve Arran Karabağı'nın ondan ayırt edilmesi amacıyla bu şekilde kaydedildiği intibânı uyandırmaktadır. Muhtemelen kaynaklar Afganistan'da, Gazne-Kandahâr kentleri arasındaki Karabağ adlanan bölge ile Arran'daki Karabağ'ın bir-birinden ayırt edilmesi maksadıyla Arran Karabağı tabirini kullanmışlardı. Acaba XI. yüzyıldaki büyük Oğuz göçü esnasında Arran'a yerleşmiş Türkmenler tavattun ettikleri bölgeye Horasan'daki bu eski yurtlarının adını mı vermişlerdi? Bu konuda kesin bir fikir belirtmek mümkün değildir. Bunun yanında Reşideddin Fadlullah'ın "*Câmi'ü't-Tevârih*"inde Hülagü Han'ın kolluk kuvvetlerine (tutkaul) komuta eden, Türk kabilelerinden Baarin'e mensup Emîr Tekne'nin oğullarından birinin adının da Karabağ (قرباق) olduğunu kaydetmek gerekir (1952: I, 187-189). Nizameddin Şamî de "*Zafernâme*"sinde "Tebriz Karabağları" adlı mevkinden bahsetmektedir (1987: 254).

Arran Karabağı İlhanlılar döneminde hükümdarların kışlama yeri olarak bilinmekteydi. Bu bölge İlhanlılar Devleti'nde baş vermiş bazı önemli tarihî olaylara tanıklık etmişti. Argun Han (1284-1291) kış aylarını yumuşak iklimiyle bilinen Arran Karabağı'ndaki Mansuriye adlı sarayında geçirmeği severdi. Nitekim son nefesini de 10 Mart 1291 yılında Karabağ'da, Bahçe adlanan kışlak yerinde vermişti (Reşideddin, 1946: III, 129).

Reşideddin Fadlullah'ın aktardığı bilgilerden İlhanlı hükümdarlarının kış ikametgâhı olan Mansuriye sarayının Yukarı Karabağ'da, Fuzuli ilçesinin Bâbi köyüne yakın arazide olduğu anlaşılmaktadır (1946: III, 169). Bâbi köyünde, hanikâh, türbe, camiî gibi binaların dâhil olduğu büyük bir külliye kalıntıları halâ ayaktadır. Türbenin kitabesinden burada H. 672 (16. VII. 1273-05. VII. 1274) senesinde vefat etmiş mutasavvıf Şeyh Baba Yakub b. İsmail Gûrher'in medfûn olduğu anlaşılmaktadır (Komisyon 2007: III, 135). Şeyh Baba Yakub İlhanlılar'dan Ahmed Teküder'e (1282-1284) yakınlığıyla tanınan bir zattı. Reşideddin Fadlullah Ahmed Teküder'in yaşlı tasavvuf şeyhi Abdurrahman'a "dedeciğim", Şeyh Babî Yakub'un müritlerinden, onun Arran'daki postnişini olduğu anlaşılan İşan Mengli'ye ise "kardeş" diye hitâb ettiğini bildirmektedir (1946: III, 102).

İslam'ı kabul ettikten sonra 03 Kasım 1295 tarihinde Mahmud Gazan Han (1295-1304) hanedan üyeleri, devlet büyükleri, İlhanlı âyânı ve emîrlerini Karabağ'da toplayarak onlara kendisi için sadâkat yemini ettirmişti (Reşideddin 1946: III, 166).

1296 yılı Mart ayında Mahmud Gazan Han Yukarı Karabağ'da iken Arran'daki Türkmen ve Moğol ümerasının bir kısmı Emîr Arslan Oğul adlı bir zatın etrafında birleşerek

²⁷ Bugün de Yukarı Karabağ'da mevcut olan Lemberân kasabası ola bilir. Yukarı Karabağ'da Lemberân adlı iki yerleşim birimi var. Biri Kelbecer İlçesi'nde, diğeri Berde İlçesi'ndedir.

²⁸ Bugün de Yukarı Karabağ'da mevcut olan Kuruçay Deresi ola bilinir. Karabağ'ın Fuzuli İlçesi'ndeki Kuruçay Deresi aynı zamanda ören yeridir.

ayaklanmışlardı. Onlar Gazan Han'ı suikastle ortadan kalırarak hanedan mensubu Sukey'i tahta oturtmayı amaçlıyorlardı. Fakat suikast planı ortaya çıkıp iş akamete uğrayınca ayaklanma başlatmışlardı. Beylegân yakınında meydana gelen savaş asilerin yenilgiyi sonuçlanmış, Emîr Arslan Oğul da dâhil olmakla asî emîrler yakalanarak idam edilmişlerdi (Reşideddin 1946: III, 169).

İlhanlılardan Ebû Said Bahadır (1305-1335) Yukarı Karabağ'ın idaresini 1332 senesinde Emîr Baytmış Kuşçu'nun oğlu Muhammed Beg Kuşçu'ya vermişti (Eherî 1984: 109). Ebû Said Bahadır'ın Altın Orda hükümdarı Özbek Han'la (1282-1341) savaşmak için Arran'dan geçerken 31 Ekim 1335'te Karabağ'da hastalanarak öldüğü bilinmektedir (Ebrû 1317: 1; Eherî 1984: 110). Geride erkek çocuğu bırakmayan Ebû Said Bahadır'ın ölümünden sonra şehzadeler Arpa Han'la Musa Han arasında İlhanlı tahtı uğrunda mücadele başlamıştı. Bu iki şehzadenin bir kaç ay devam eden saltanatlarından sonra Muhammed Han (1336-1338) İlhanlı tahtına oturmuştu (Komisyon 2007: III, 25-26). Muhammed Han'ın saltanatı döneminde devlet işlerinde önemli söz sahibi olan Şeyh Hasan Çobanî vilayetlere İlhanlı ümerasından yöneticiler atamıştı. Arran toprakları iki İlhanlı ümerasının idaresine verilmişti. Düveyn ve Nahçıvan Akcioğlu Hacı Beg, Gürcistan'a kadar olan topraklar, yani Yukarı Karabağ ise Emîr Surgan tarafından yönetilmişti (Eherî 1984: 116).

Şeyh Hasan Çobanî'nin 1343'te ölümünden sonra devlet işlerini yürüten kardeşi Melik Eşref Çobanî İlhanlı tahtına "Âdil" lâkabını verdiği Enuşirvan'ı (1344-1355) oturtmuştu. Zalimliği ve gaddarlığıyla ünlü Melik Eşref'e karşı 1352 senesinde Karabağ'da Deli Bayezid ve Elfi Beg'in başlattıkları ayaklanma kanlı bir şekilde bastırılmıştı (Eherî 1984: 126; Komisyon 2007: III, 27). Melik Eşref'in zulmünden kurtulmak için Nahçıvan, Tebriz, Berde, Beylegân'ın ileri gelenleri Altın Orda hükümdarı Mahmud Canibeg Han'a (1342-1357) başvurmuşlardı. Karabağlı Muhyiddin Berdai'nin Altın Orda'ya gidip Mahmud Canibeg'i ikna etmesinden sonra o, 300 bin kişilik ordusu ile Azerbaycan'a gelerek yerli âyânın yardımı ile 1357'de Tebriz'i zaptedip Melik Eşref'i öldürmüştü (Eherî 1984: 128-129; Bakıhanov 1951: 76; Komisyon 2007: III, 28). Bununla da İlhanlı Devleti varlığı resmen sona ermişti.

İlhanlılar'dan sonra Cobanî emîrleriyle Celâyirîler arasında devam eden savaşlar Şeyh Üveys Celâyirî'nin (1356-1374) Azerbaycan'ı kendi hâkimiyeti altına almasıyla sonuçlanmıştı. Buna rağmen Çobanîler'den Emîr Ahicuk Arran ve Yukarı Karabağ'ı zaptederek burasını kendi idaresi altına almayı başarmıştı (Komisyon 2007: III, 33). 29 Ocak 1359'da Yukarı Karabağ'daki Sanbula mevkiinde Emîr Ali Pilten'in komutasındaki Celâyirî ordusu ile Muğan Türkmenleri arasında şiddetli savaş meydana gelmiş ve Celâyirî ordusu yenilgiye uğramıştı (Eherî 1984: 133).

4. Timurlu, Karakoyunlu ve Akkoyunluların'ın Yönetiminde Karabağ

Celâyirîler'den Sultan Ahmed'in (1383-1410) saltanatı döneminde Altın Orda hükümdarı Toktamış Han'ın (1380-1395) 90 binlik ordusu Tebriz, Merend, Nahçıvanla birlikte Yukarı Karabağ'ı da yağma etmişti. Sultan Ahmed Toktamış Han'a karşı koyamadığı gibi 1386'da Azerbaycan'ı işgal eden Emîr Timur'a (1368-1405) karşı savaşamayıp çekilmek zorunda kalmıştı. O, Emîr Timur'un kendisine itaât talebini redetmişti (Komisyon 2007: III, 39).

Timur 1386-1388 yılları arasında çıktığı üç yıllık seferinde Sürmari ve Kars kalelerini alarak tahrip etmişti. Daha sonra da, Nahçıvan ve Kars yöresinde fetihlerde bulunarak Gürcistan'a yönelmişti. Timur 1386'da Toktamış Han'la ittifaka giren Gürcü kralı V Bagrat'ı (1360-1393) cezalandırmak için Gürcistan'a sefer etmiş, Tiflis'i kuşatarak ele geçirmişti. V Bagrat karısı Anna ile birlikte esir edilerek Karabağ'a getirilmişti (Şamî 1987: 118; Romanovsky 1902: 103; Paydaş 2006: 422). Emîr Timur Gürcistan seferinden sonra Karabağ'da iken Emîrzade Mehmed

Dervîş'i Şeki'de düşmanların def'i için kumandan tayin edip yola koymakla beraber Ergunşah'ı ve Ramazan Hoca'yı da Tankut, Emîr Mehmed Beg'i Akceb vilayetine göndermişti. Diğer askerleri ise Elbürz Dağı'nın eteklerine kadar gidip yağma yaptıktan sonra Karabağ'a geri dönmüşlerdi. Emîr Cihanşah ise Lezgiler'in üzerine yürüyerek onlarla savaşmıştı. Altın Orda askerlerinin Şirvân'ın kuzey-doğusunda görüldüğü haberini alınca Miranşah Emîr Timur'un emri üzerine ordusu ile Karabağ'dan Derbend yakınındaki Samur Nehri tarafına gitmişti. Miranşah'ın ordusu burada Altın Orda askerleriyle şiddetli savaşa tutuşmuştu (Şamî 1987: 119; Yezdî 1887: 405-406).

Emîr Timur tüm Batı seferlerinde kışı Karabağ'da geçirir, ordusu ile burada kışlardı. 1386-1388 senelerindeki askerî harekâttan sonra da kışı geçirmek için Karabağ'a gelmişti. Şirvanşah I İbrahim (1382-1417) Emîr Timur Karabağ'da iken kıymetli hediyelerle onun yanına gelerek itaât arzemişti. Toktamış Han'la giriştiği mücadelede Timur'un önemli mütteliklerinden biri I İbrahim idi (Şamî 1987: 254; Komisyon 2007: III, 39-40). Nizameddin Şamî daha önce kimseye boyun eğmemiş Kafkas dağlarındaki bazı prenslerin de Şirvanşah I İbrahim'i aracı yaparak Karabağ'da Timur'un huzûruna gelerek itaât arzettiklerini kaydetmektedir (Şamî 1987: 119-121). Emîr Timur esir olarak tuttuğu Gürcü kralı V Bagrat'a İslam'ı anlatarak onu Müslüman olmaya davet etmiş, Gürcü kralı İslam'ı kabul ettikten sonra Emîr Timur onu serbest bırakarak memleketine dönmesine izin vermişti (Şamî 1987: 121; Yezdî 1887: 407-408; Romanovsy 1902: 103). Toktamış Han'ın Buhara ve Semerkand'a saldırması haberi üzerine Emîr Timur 1387'de Karabağ'ı terk ederek Türkistan'a dönmüştü. Timur'un Azerbaycan'ı terk etmesinden sonra Celâyirîler, Kara Koyunlular ve Azerbaycan âyânı arasındaki kıyasıya mücadele başlamıştı (Komisyon 2007: III, 40).

Emîr Timur 1393 senesinde yeniden Güney Kafkasya'ya gelerek irtidat edip itaâttan vazgeçen Gürcü kralını cezalandırmak için Gürcistan'a sefer etmişti. Gürcistan'ı yakıp yıkan Timur Şeki hâkimi Seyyidî Ali'yi de cezalandırmak istemişse de Seyyidî Ali kaçıp kurtulabilmişti. Gürcü seferinden sonra Arran'a dönüp Mahmudâbad'da kışlayan Emîr Timur 1395 yılında Derbend'den geçerek kuzeye, Altın Orda'ya sefer etmişti. 1396'da geri dönen Timur Azerbaycan'ı terk ederek Türkistan'a gitmişti (Komisyon 2007: III, 42; 53, 423).

1398-1399 yıllarında gerçekleştirdiği Hindistan seferinden sonra Semerkand'a dönen Emîr Timur burada Azerbaycan ve civar memleketlere Gürcü ve Ermeni askerleri tarafından tecavüzlerin vâki olduğunu, bu cihetle reâyânın zarar gördüğünü haber almıştı. Nizameddin Şamî'nin tabirince söyleyecek olursak Timur *"namus ve gayretine dokunan bu hale tahammül edemeyerek"* 1399 Eylül'ünde ordusu ile Azerbaycan'a gelmişti (1987: 254). Emîr Timur'un Arran'a gelerek Kür Nehri'ni geçtiğini öğrenen Şeki hâkimi Seyyidî Ahmed korkuya kapılmıştı. O, babası Seyyidî Ali'yi öldürerek yerine geçmiş, Gürcü kralı VII Georgi (1393-1407) ile işbirliğine giderek Nahçıvan'daki Alıncak kalesinin kuşatılmasında iştirak etmişti. Timur mütteliki Şirvanşah I İbrahim'i aracı kılan Seyyidî Ahmed'i affetmişti (Şamî 1987: 254; Paydaş 2006: 426). Gürcistan'a giren Timur'un ordusu burayı fenâ bir şekilde yağma ve tahrip ederek Karabağ'daki kışlağına gelmişti. 1399 kışını Karabağ'da hanımları ve evlatlarıyla geçiren Timur 1400 senesi ilkbaharda şehzadeleri, noyinleri, devlet erkânını toplayarak Kurultay yapılmasını emir etmiş ve Gürcistan üzerine yeni sefer için karar verilmişti (Şamî 1987: 255; İbn Arabşah 2007: 114-115). VII Georgi Alıncak kalesini kuşatırken kalede bulunan Sultan Ahmed Celâyirî'nin oğlu Tahir'i alıp götürmüştü. Emîr Timur kendisine itaât etmeyerek husumette bulunan Sultan Ahmed'in oğlunu kendisine vermesi için VII Georgi'ye nasihatle bulunmuş, fakat fena ve kaba cevaplar alınca ordusu ile Karabağ'dan Gürcistan seferine çıkmıştı. Gürcistan'dan büyük bir zaferle dönen Timur Muğan'da konaklamıştı (Şamî 1987: 255-256;

Paydaş 2006: 427).

İbn Arabşah Emîr Timur'un en azılı düşmanlarından biri olarak Karabağlı Ümmet Türkmanî adlı bir zattan bahsetmektedir. Emîr Timur, Ümmet Türkmanî ve iki oğluna derin kin ve nefret beslemektedir. Ümmet Türkmanî'nin adamlarından birinin ihaneti sonucunda Timur'un oğlu Miranşah onları gafil avlayarak pek çoğunu kılıçtan geçirmişti (2007: 51). Maalesef İbn Arabşah bu olayın meydana geldiği yılı zikretmemektedir.

Emîr Timur 11 Eylül 1399 senesinde Semerkand'dan hareketle yedi yıl süren Ön Asya seferine çıkmıştı. Bu sefer esnasında Celâyirîler'in elinde bulunan Bağdad'ı 19 Haziran 1401 senesinde zapt eden Timur şehri ağır bir şekilde tahribata uğrattıktan sonra Azerbaycan'a gelmişti. Bir süre Tebriz'de kaldıktan sonra 29 Kasım 1401'de kışlamak için ordusu ve aile efradı ile Karabağ'a gitmişti (Şamî 1987: 288-289; Tihranî 1998: 56). VII Georgi Emîr Timur'un ordusuna karşı koyamayacağını anlayınca elçilerini göndererek af dilemiş ve ileri sürülen şartları kabul ederek itaât arzemişti (Şamî 1987: 289; Paydaş 2006: 430). Timur 1401 kışını Karabağ'da şehzadeleri ve emîrleri ile birlikte av partileri tertip ederek geçirmişti. O, vaktiyle Moğol akınları sırasında yıkılarak harabe kalmış Karabağ'daki Beylegân şehrini imar etmek istemişti (Şamî 1987: 290, 346; Tihranî 1998: 56; Aka 1994: 27-28). Timur Beylegân'ın etrafını surla çevirtmişti, fakat burada yılanların çokluğu ve sık-sık meydana gelen depremler sebebiyle şehri imar ve iskân etmek mümkün olmamıştı (Bakıhanov 1951: 81). Timur'un emriyle Karabağ'da Aras Nehrin'den büyük bir kanal kazılarak insanların kullanımına sunulmuştu. Bu kanal Barlas Nehri adı ile tanınmıştı (Şamî 1987: 290).

Emîr Timur Karabağ'da kışlarken aralarında husumet olan Karakoyunlu Kara Yusuf'un (1389-1420) Osmanlı Devleti'ne iltica ettiğini öğrenmişti. Bir süre sonra Osmanlı sultanı Yıldırım Bayezid'in (1389-1403) elçilerini Karabağ'daki kışlağında kabul eden Emîr Timur Kara Yusuf'la ilgili şartlarını elçiler aracılığıyla Sultan Yıldırım Bayezid'e iletmişti. Kışı Karabağ'da geçiren Timur 12 Mart 1402'de ordusu ile gelerek Şemkir ovasında konaklamıştı. Buradan Kara Yusuf'la ilgili şartlarını iletmesi için Yıldırım Bayezid'e kendi elçilerini göndermişti. Emîr Timur 1402 ilkbaharında Karabağ'dan Anadolu'ya askerî sefere çıkmıştı (Şamî 1987: 290-291; Tihranî 1998: 56; Kazvinî, [yz.]: 88a). Bundan bir süre önce VII Georgi Celâyirî Sultan Ahmed'in yanında bulunan oğlu Tahir'i de Abkhazya'dan Osmanlı ülkesine göndermişti (Paydaş 2006: 429).

Timur, 1402 yılının ilkbaharında Ankara da Yıldırım Beyazid'e karşı kazandığı zaferden sonra 1402-1403 yıllarında Gürcistan'da önemli fethlerde bulunmuş (Paydaş 2006: 431-433), 1403 yılı kışını geçirmek için tekrar Karabağ'a gitmişti. O, Karabağ'da iken Şirvanşâh I İbrahim onun huzuruna gelmişti. Timur tüm Müslüman memleketlerden davet ettiği ülema, meşayih, kadılar ve eşrafı Karabağ'da düzenlediği ziyafetlerde ağırlamıştı (Şamî 1987: 346-347, İbn Arabşah 2007: 209). 21 Mart 1404'te, yani Nevruz günü, Timur Karabağ'ın Akdan²⁹ adlanan bölgesinde süre avına çıkmıştı (Şamî 1987: 347-348). 1404 yılı Mart ayı sonlarında Emîr Timur Aras Nehri'ni geçerek Semerkand'da gitmek üzere yola koyulmuştu (Aka 1994: 28).

Emîr Timur ölümünden (1405) önce Azerbaycan ve Arran'ı torunu Ömer Mirza'nın idaresine vermişti. Timur aklî dengesi bozulmuş olan oğlu, Ömer Mirza'nın babası Miranşah'ı ve kardeşi Ebubekir Mirza'yı da ona tâbi kılmıştı. Dedesinin ölüm haberi Ömer Mirza'ya Karabağ'da ulaşmıştı. Timur'un ölümünden sonra Ömer Mirza ile kardeşi Ebubekir Mirza arasında Azerbaycan ve Arran için mücadele başlamıştı (Aka 1994: 43; Sümer 1984: 70).

Karakoyunlu Kemaleddin Kara Yusuf (1389-1420) Arran ve Şirvân'ı kendisine tâbi kılmak amacıyla 1412 senesinde ordusu ile Karabağ'a gelmişti. O, burada Şirvânşâh I İbrahim'i yanına

²⁹ Metinde ismi Akdan (اكدان) olarak geçen bu yerin bugünkü Yukarı Karabağ'ın Ağdam İlçe'si olduğunu ihtimal etmekteyiz.

çağırılmışsa da Şirvânşah müttelikleri olan Şeki hâkimi Seyyidî Ahmed ve Gürcü kralı I Konstantin'in de gücüne güvenerek Kara Yusuf'un tâbiyet teklifini redetmişti. Kara Yusuf Karabağ, Nahçıvan ve Muğan Türkmenleri'nin de ordusuna katılmasıyla oluşturduğu büyük askerî güçle Şirvanşâh ve mütteliklerini ağır yenilgiye uğratmıştı. Esir alınan Şirvanşâh I İbrahim 1413'te serbest bırakılmışsa da I Konstantin 300 esir Gürcü komutanla birlikte idam edilmişti (Bitlisî 1976: 102-103; Komisyon 2007: III, 78-79).

Timurlu hükümdarı Sultan Şahruh (1409-1447) Azerbaycan ve Arran'ın yönetimini kardeşi Mirza Cihanşah'ın idaresine vermişti (Kazvinî, [yz.]: 89b). Sultan Şahruh'un saltanatı döneminde Azerbaycan'da çeşitli taraflar arasında kıyasıya mücadele meydana gelmişti. Timur'un torunları Ebubekir Mirza ile Ömer Mirza kendi aralarında çekiştikleri gibi Karakoyunlu Kemaleddin Kara Yusuf (1389-1420) da Timurlular'la savaşmaktaydı. Sultan Şahruh bölgede Timurlu hâkimiyetini yeniden tesis etmek için 200 bin kişilik ordusu ile 1420 senesi yazında Azerbaycan'a gelmişti (Komisyon 2007: III, 73). Batı seferleri zamanı Sultan Şahruh da babası Timur gibi kış aylarını Karabağ'da geçirmeği severdi (Togan 1981: 365). O, Karabağ'da kışlarken 1421 senesi ilkbaharında Gence ve Berde'de meskûn olan Karakoyunlu oymaklarından Karamanlı boyu begi Yar Ahmed ayaklanmış, Karabağ'da vergi toplayan Timurlu tahsildarlarına saldırarak mallarını ellerinden almıştı. Sultan Şahruh oğlu Baysungur'u Karaman Türkmenleri üzerine göndermiş, ardından kendisi de Gence'ye yürümüştü. Yar Ahmed Timurlu ordusu karşısında tutunamayacağını anlayınca Gence'yi terk ederek Gürcistan dolaylarındaki Esfezen kalesine kapanmıştı. Baysungur Mirza'nın yakalayarak babasının huzûruna getirdiği Yar Ahmed affedilerek salıverilmişti (Aka 1994: 122; Sümer 1984: 118).

Kara Yusuf'un yerine Karakoyunlu tahtına oturan oğlu İskender (1420-1437) de Timurlular'ın Azerbaycan'daki nüfuzunu kırmak için mücadele etmişti. Sultan Şahruh ikinci Azerbaycan seferini gerçekleştirirken 1429 senesi sonbaharında Karabağ'da kışlamakta olan Kara Yusuf'un oğullarından Ebû Said ağabeyi İskender'le arasında olan geçimsizlik sebebiyle Şahruh'un huzuruna gelerek Timurlu hükümdarını metbû olarak tanıdığı bildirmişti. Sultan Şahruh da kendisine Azerbaycan'ı tefviz etmişti. Sultan Şahruh Karabağ'da iken Mısır Memlûklü Sultanı Eşref Barsbay'ın (1422-1438) elçilerini huzûruna kabul etmişti (Rumlu 1349: 123; Aka 1994: 143; Sümer 1984: 131).

Ağabeyi İskender'in baskılarına dayanamayan Ebû Said'in yönetimi altındaki Azerbaycan'ı terk etmek zorunda kalması Sultan Şahruh'un 1434'te yeniden Azerbaycan'a gelmesine sebep olmuştu. Üç sene devam eden bu sefer esnasında Kara Yusuf'un bir diğer oğlu Cihanşah da Sultan Şahruh'a iltihak etmişti (Togan 1981: 365). Sultan Şahruh 1435 sonbaharında Karabağ'a gelmişti. Karabağ'ın Türkmen beylerinden Âyinlü oymağı reisi Bâyezid ile Şah Mehmed'in oğullarından Şah Ali, Timurlu hükümdarının huzûruna giderek iyi bir şekilde karşılanmışlardı. Şahruh Karabağ'da iken Mevlâna Muhammed Deştî'yi Gürcistan'a, kral I Aleksandr'a (1412-1442) göndermiş, kral vergi vermeyi kabul ederek oğlu Demetre'yi Şahruh'un yanına göndermişti. Demetre'yi yanında alıkoyan Sultan Şahruh Hamza b. Muhammed Fadlullah'ı Gürcistan'a göndererek Gürcüler'in ellerinde bulunan Müslüman esirlerin serbest bırakılmasını istemişti. Şahruh 1436 Mayıs ayında Karabağ'ı terk edip Aras Nehri'ni geçerek Azerbaycan'ın güneyindeki Ucan'a gitmişti (Rumlu 1349: 222; Aka 1994: 154). Ucan'da o, kendisine tâbi kalması şartıyla Karakoyunlu tahtına Cihanşah'ı oturtmuştu. Karakoyunlu Cihanşah (1437-1467) Timurlular'a bağlı olarak Azerbaycan'ın tamamına sahip olmuştu (Komisyon 2007: III, 75).

Karabağ ve Arran'ın tümünde Karakoyunlu Devleti'nin oluşması ve gelişmesinde önemli

rol üstlenmiş Ustaclu, Karaman, Şamlu, Rumlu, Musullu, Tekelü, Bayburtlu, Karaoğlan, Afşar ve Kaçar gibi Türkmen boy ve oymakları, aşiretleri meskûn bulunmaktaydılar (Togan 1981: 368).

Sultan Cihanşah Karabağ'daki Hristiyan-Alban azınlığın da kendisine sadâkatle bağlanmaları için bazı tedbirler almıştı. O, Haçınlı Hasan-Celal sülalesi prenslerini kendilerine "melik" ünvanı vererek onurlandırmıştı (Komisyon 2007: III, 37-38). Sultan Cihanşah Karabağ'ın batısında, Arran'ın Sisigân bölgesinde bulunan Albanlar'a mahsus Tatev ve Veğadî manastırlarının her türlü vergiden muaf tutulması ile ilgili 1449 yılı Mayıs ayında (evâhirî Rebiyülevvel 853) ferman vermişti (Papazyan 1956: 244-245). Hasan-Celal sülalesine mensup bazı kişilerin Alban Katolikosluğu kürsüsüne de sahip oldukları vâkidir. Sonralar bu sülale Yukarı Karabağ'da Gülistan, Haçın, Çilebörd, Verende ve Dizak adlı beş ayrı prensliğe parçalanmıştı. Her prensliğin başında "melik" ünvanı taşıyan bir derebeyi bulunmaktaydı. Arran Albanları'nın bir kısmı zamanla İslam'ı kabul etmişlerdi. Karabağ ve Sisigân'da meskûn büyük bir kısmı ise zamanla Gregoryen kilisesine mensup olarak Ermenileşmişlerdi (Petruşevskiy 1949: 28).

Timurlu Şahruh'un ölümünden (1447) sonra daha serbest hareket eden Karakoyunlu Cihanşah 10 Kasım 1467 senesinde Muş yakınında Akkoyunlu Uzun Hasan'la (1452-1478) giriştiği savaşta öldürülmüştü. Uzun Hasan bu olaydan sonra Karabağ'la birlikte Azerbaycan'ın tümüne hâkim olmuştu (Komisyon 2007: III, 83).

Uzun Hasan'ın Karakoyunlu Cihanşahı mağlup ederek öldürmesi Timurlu Ebû Said'i (1451-1469) harekete geçirmişti. Uzun Hasan elçi heyeti göndererek Ebû Said'i girişimlerinden vazgeçirmeğe çalışmış, fakat başarılı olamamıştı. Ebû Said 1468'de Azerbaycan'a gelerek Miyane'ye ulaşmıştı. Burada Akkoyunlularla barış görüşmeleri başlamış, Ebû Said mağrur bir tavırla Uzun Hasan'ın barış için ileri sürdüğü teklifleri kabul etmeyerek Uzun Hasan'dan Azerbaycan'ı boşaltmasını istemişti (Kazvinî, [yz.]: 98a, 110b; Hüseyinî 1885: 78; Erşahin 2002: 75). Akkoyunlulardan olumlu cevap alamayan Ebû Said 1469 kışında ordusunu Karabağ'a çekmişti. O, ordusu ile Karabağ'da bulunmaktayken Akkoyunlular'ın ikmâl yollarını kesmesi Timurlu ordusunun erzak teminini zorlaştırmıştı. Ebû Said'in askerleri isyan ederek Uzun Hasan'ın tarafına geçmeğe başlamışlardı. Durumun kötüleştiğini anlayan Ebû Said 29 Ocak 1469'da Horasan'a çekilmek için yola çıkmış, fakat yoldayken Akkoyunlu şehzadeleri Halil ve Zeynel tarafından yakalanmıştı (Erşahin 2002: 75). Uzun Hasan bu arada Karabağ'da idi ve esir edilerek yanına getirilen Ebû Said'i iyi karşılamıştı. Fakat emîrleriyle istişareden sonra onu Mirza Yedigâr Muhammed b. Şahruh'a teslim etmişti. Mirza Yedigâr da Ebû Said'i büyük annesi Gevherşad Begüm'ün kisası için 5 Şubat 1469'da Karabağ'da idam etmişti (Kazvinî, [yz.]: 98a; Tihranî 1998: 262; Togan 1981: 365).

Uzun Hasan'ın saltanatı döneminde (1452-1478) Karabağ'ın Hristiyan-Alban prensleri Akkoyunlu Devleti tâbiyetinde varlıklarını sürdürmüşlerdi. XV. yüzyılda doğuya seyahati esnasında Akkoyunlu ülkesinde bulunan Venedikli Giovan Maria Angiolello Uzun Hasan'ın ordusunun ihtişamını tasvir ederken Türkmen askerlerle birlikte bu orduda Akkoyunlu Devleti'ne vasal bağlılığı olan Gürcü, Tatar, Pers ve Alban askerlerden de bahsetmektedir (Komisyon 1873: 86).

Karabağ Akkoyunlu hükümdarlarının da kış ikametgâhı idi. Sultan Yakup (1478-1490) Karabağ'da kışlarken 2 Nisan 1489'da babasının adını verdiği şehzade Hasan dünyaya gelmişti (Hunecî 1987: 113). 1490 yılında Azerbaycan'ın tüm bölgelerinde, özellikle de Tebriz ve civarında şiddetli taun salgını başlamış, çok sayıda insan bulaşıcı hastalık sebebiyle ölmüştü. Salgın hastalık hükümdar ailesine de sirayet etmişti. Tebriz'de bir gecede şehzade İbrahim'in iki oğlu hastalık sebebiyle ölmüşlerdi (Hunecî 1987: 101-102). Yakup'un saltanatı döneminde

annesi, Uzun Hasan'ın hanımı Selçukşah Begüm yakalandığı bulaşıcı hastalık sebebiyle 1490 senesi Kasım ayında Karabağ'da vefat etmişti (Bitlisî 1976: 142; Hunecî 1987: 120). 24 Aralık 1490 senesinde Sultan Yakup da yakalandığı hastalık sebebiyle Karabağ'da, Haçın bölgesinin Karaağaç mevkiinde vefat etmiş ve orada defn edilmişti. Bir süre sonra Sultan Yakup'un nâşısı Karaağaç'tan Tebriz'e getirilerek Nasriye Camisi avlusuna gömülmüştü (Bitlisî 1976: 142; Hunecî 1987: 125-126).

Akkoyunlular'ın zayıflama ve dağılma sürecinde Karabağ Türkmenleri'nin önemli rolü olmuştu. Süleyman Bey Bican'ın desteklediği Sultan Baysungur'a (1490-1492) karşı Karabağ Türkmenleri'nin Kaçar, Musullu ve Purnak oymakları muhalefet oluşturmuşlardı. Bu muhalif gruplar birleşerek Eybe Sultan olarak tanınan İbrahim b. Dâna Halil'in önderliğinde Rüstem Mirza'yı (1492-1497) başa geçirmek için harekete geçmişlerdi. Onlar Alıncak kalesindeki şehzade Rüstem Miraz'yı yanlarına alarak onu sultan ilân etmişlerdi. Mühâlifler Karabağ'dan Tebriz'e yürürken Akkoyunlu ümerasının ekseri onların tarafına geçmişti (Kazvinî, [yz.]: 114a-114b; Rumlu 1349: 632; Erşahin 2002: 123-124). Şirvanşah Ferruh Yesar'a (1465-1500) sığınan Baysungur Şirvanşahlar'ın askerî desteğiyle kardeşi Rüstem'e karşı taht mücadelesine girişmişti. İki kardeş arasındaki taht kavgası anlaşma ile sonuçlanmış, Aras Nehri'nin kuzeyindeki Arran Karabağ'ını, Gence ve Berde'yi Baysungur'a bırakan Rüstem, Tebriz merkez olmakla Azerbaycan'ın güneyinde iktidarını sağlamıştı (Erşahin 2002: 123-124).

Sa'dlu, Baharlu, Alpağut (Alpaut), Duharlu, Ağaçeri, Hacılı, Karamanlu, Çekürlü oymakları Azerbaycan ve Arran'daki Karakoyunlu elini meydana getiren başlıca Türkmen boyları idiler (Sümer 1999: 169). Bunların önemli bir kısmı Karabağ'da meskûndü. Karabağ Türkmenleri Akkoyunlu Devleti'nin yıkılması ve Safevîler'in bölgeyi hâkimiyetleri altına almalarında da önemli rol üstlenmişlerdi. Şah İsmail'in propagandacıları Akkoyunlular'ın bütün zayıf noktalarını biliyorlardı. Eskiden beri Karakoyunlular heyetine dâhil Ustaclu, Şamlu, Rumlu, Musullu, Tekkelü, Bayburtlu, Karaoğlan, Afşar, Kaçar gibi boy ve oymaklar Akkoyunlular'ın nüfuzlarının az olduğu Karabağ ve Muğan'da meskûn idiler. Bu sebepten de Safevîler Azerbaycan'da ilk önce Karabağ'ı ve Muğan'ı ele geçirmiştiler (Togan 1981: 368).

Netice

Azerbaycan'ın tarihî coğrafyasına dâhil olan Yukarı Karabağ bölgesi Raşidî Halifeler döneminde başlayan fetih hareketleri sonucunda Hilafet sınırları içerisine dâhil edilmişti. Emevîler ve Abbasîler döneminde Arran'ın diğer bölgeleri gibi Yukarı Karabağ da Arap-Hazar mücadelelerine sahne olmuştu. Bunun yanında sözkonusu dönem İslam'ın Arran'da yayılmaya başladığı bir dönemdir. IX-XI. yüzyıllarda Arran'ın Berde, Beylegân, Gence, Düveyn gibi şehirleri sadece Azerbaycan'da değil tüm İslam dünyasında ilim ve kültür merkezleri olarak tanınmışlardı. İslam'ın Arran'da şehir halkının dinine çevrilirken Hristiyanlık Yukarı Karabağ gibi Arran'ın dağlık kesimlerde meskûn Albanlar arasında varlığını sürdürmeğe devam etmişti. Bölgenin Büyük Selçuklular'ın nüfuz alanına girmesiyle birlikte Arran Oğuzlar'ın yoğun akınuna uğramış, Arran'ın hem dağlık, hem de ovalık kesimlerinde Müslüman Türk nüfusun iskânı gerçekleşmişti. Bu durum Hristiyan Alban nüfus arasındaki ihtida olgusuna önemli ölçüde tesir etmişti. Netice itibarıyla Yukarı Karabağ Müslüman ve Türk nüfusun ağırlıkta olduğu bir bölgeye çevrilmişti. Bunun yanı sıra Emevî ve Abbasîler'le başlayıp Büyük Selçuklularla devam eden ve esasen Doğu Anadolu ve Güney Kafkasya'daki Hristiyan halklar üzerindeki Bizans nüfuzunun ortadan kaldırılmasına hizmet eden kilise politikası Gregoryen Ermeni kilisesinin bölgedeki etkinliğinin artmasına neden olmuştu. Ortodoks Bizans kilisesine karşı Gregoryen Ermeni kilisesinin bölgenin Hristiyan halkları üzerinde etkisinin önemli ölçüde

artması Yukarı Karabağ'ın Hristiyan Alban nüfusunun zamanla Gregoryenleşmesi ve Ermenileşmesine sebep olmuştu. Böylece Yukarı Karabağ'ın Ermeni azınlığı meydana gelmişti.

Büyük Selçuklular ve İldenizliler'in sahip olduğu askerî güç Azerbaycan'ın tüm Kuzey kesimleriyle birlikte Yukarı Karabağ'ın da Gürcü krallarının yağma ve talanlarından korunmasında önemli rol üstlenmişti. Moğol akınlarının Arran'ın diğer bölgeleri gibi Yukarı Karabağ'da da büyük yıkım ve katliamların meydana getirmesine rağmen Hristiyan Alban prensler Moğollar'ın bölgedeki egemenliğini fırsat olarak görmüş ve onlarla ittifak kurmakta gecikmemişlerdi. Hükümdarların kış ikamet yeri olması hasebiyle Karabağ İlhanlılar döneminde ülkenin en önemli bölgelerinden biri olmuştu. Timur ve haleflerinin de Batı seferleri esnasında önemli uğrak ve kışlak yeri olun Karabağ Karakoyunlu ve Akkoyunlular'ın siyasî tarihinde kilit rol üstlenmişti. Arran ve Muğan Türkmenleri bu iki devletin siyasî hayatına etki edebilen önemli role sahip olmuşlardı.

KAYNAKÇA

- AKA, İsmail (1994), *Mirza Şahrüh ve Zamanı, (1405-1447)*, Ankara.
- AKNERLİ, Grigor (1954), *Moğol Tarihi*, (Çev. H.D. Andreasyan), İstanbul.
- ANONİM, (1993), *Acâibü'd-Dünya*, (Çev. L. Smirnova), Moskova.
- ANONİM, (1999), *Hudûd el-Âlem min el-Meşrik ile'l-Mağrib*, (haz. Y. el-Hadi), Kahire.
- ANONİM, (1982), *Letopis Kartli*, (Çev. G. Tsulaya), Tiflis.
- ATHAMINA, Khalil (2000), "Emevî Hilâfeti Döneminde Arap İskânı", (Çev. S. Yılmaz), Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, S. 2, Sakarya, s. 213-226.
- BAKIHANOV, Abbaskulu Ağa (1951), *Gülistân-i İrem*, Bakü.
- BARTHOLD, Vasiliy (1965), *Soçineniya*, C. III, Moskova.
- BELÂZURÎ, Ebü'l-Abbas Ahmed (1987), *Futûhü'l-Büldân*, (hızl. A. et-Tebba), Beyrut.
- BİTLİSÎ, Şerefhan b. Şemseddin (1976), *Şerefnâme*, (Çev. Y. Vasilyeva), C. II, Moskova.
- BUNDARÎ, İmadeddin Muhammed el-İsfahanî (1889), *Kitab Zübdetü'n-Nusra ve Nuhbetü'l-U'sra*, (Neşr. M. Houtsma), Leyden.
- BÜNYADOV, Ziya (1985), *Azerbaycan Atabeyleri Deoleti*, Bakü.
- BÜNYADOV, Ziya (1989), *Azerbaycan VII-IX Asırlarda*, Bakü.
- CÜVEYNÎ, Alâeddin Atâ'ü'l-Mülk (1958), *Tarih-i Cihân Guşâ*, (Çev. J. Boyle), C. II, Cambridge.
- DİMAŞKÎ, Şemseddin Ebü Abdullah (1923), *Nuhbetü'd-Dehr fi Acâibü'l-Berr ve'l-Bahr*, (Neşr. M.A. F. Mehren), Leipzig.
- DRASKHANAKERTSÎ, Ovanes (1984), *İstoriya Armenii*, (Neşr. M. O. Darbinyan-Melikyan), Erivan.
- EBRÛ, Hafız (1317), *Zeyl Câmi'ü't-Tevârih*, Tahran.
- EBÜ'L-FİDÂ, İmadeddin İsmail b. Ali (1840), *Takvîm el-Büldân*, (haz. M. Reinaud-De Slane McG.), Paris.
- EHERÎ, Ebü Bekir el-Kutubî (1984), *İstoriya Şeykha Uveysa*, Bakü.
- ERŞAHİN, Seyfettin (2002), *Akkoyunlular, Siyasal, Kültürel, Ekonomik ve Sosyal Tarih*, Ankara.
- GANDZAKETSÎ, Kirakos (1976), *İstoriya Armenii*, (Neşr. L. Khanlaryan), Erivan.
- GOŞ, Mkhitar (1993), *Alban Salnamesi*, (Çev. Z. Bünyadov), Bakü.
- GRİGORYAN, Grigor (1990), *Oçerki İstorii Syunika IX-XV vv*, Erivan.
- HAMEVÎ, Şihabeddin Yâkut (1977), *Mu'cemü'l-Büldân*, C. II, Beyrut.
- HUNECÎ, Fadlullah b. Rûzbihân (1987), *Tarih-i Alâmara-yi Eminî*, (Çev. V. Minorsky), Bakü.
- HÜSEYNÎ, Hürşah b. Kubad (1885), *Târîh-i Elçi-yi Nizâm Şâhî*, Chrestomatie Persiane, C. II, (Neşr. Ch. Schefer), Paris.
- HÜSEYNÎ, Sadreddin Ebü'l-Hasan Ali (1933), *Ahbâru'd-Deoletü's-Selçukiye*, (Neşr. M. İkbâl), Lahor.
- HÜSEYNÎ, Sadreddin Ebü'l-Hasan Ali (1980), *Ahbâru'd-Deoletü's-Selçukiye*, (Çev. Z. Bünyadov), Moskova.
- İBN ARABŞAH, Şihabeddin Ahmed (2007), *Acâibü'l-Makdûr fi Târîh-i Timur*, (Çev. H. Bababekov), Taşkent.
- İBN HALDUN, Veliyeddin Abdurrahman (1979), *Kitâbü'l-İber ve Divânü'l-Mübteda ve'l-Haber*, C. II, Beyrut.
- İBN HORDÂDBEH, Ebü'l-Kâsım Übeydullah (1889), *Mesâlikü'l-Memâlik*, Leiden.
- İBN MİSKEVEYH, Ebü Ali Muhammed (1921), *Tecâribü'l-Ümem*, (Çev. H. Amedroz), C. IV, Londra.
- İBNÜ'L-ESİR, İzzeddin Ali (1987), *el-Kâmil fi't-Tarih*, (Çev. A. Ağrakça-Özaydın A), C. VII, VIII, IX, X, XI, XII, İstanbul.
- İDRİSÎ, Şerif Ebü'l-Hasan Muhammed (Riyad 1989), *Nüzhet el-Müştâk fi İhtirak el-Âfâk*.
- İSTAHİRÎ, İbrahim b. Muhammed (1927), *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*, Leiden.
- KALANKATUKLU, Moisey (Bakü 1993), *Albaniya Tarihi*, (Çev. Z. Bünyadov) Bakü.
- KANAR, Mehmet (1993), *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul.
- KAZVİNÎ, Hamdullah el-Müstevfî (1919), *Nüzhet el-Kulûb*, (çev. G. Le Strange), Londra.
- KAZVİNÎ, Yahya b. Abdüllatif, *Lübbü't-Tevârih*, Kitabhane-yi Meclîs-î Şûra-yî Milli, No: 4139/270.
- KAZVİNÎ, Zekeriyâ Muhammed (1373), *Asârü'l-Bilâd ve Ahbâru'l-İbâd*, (Neşr. S.M.Şahmuradî), Tahran.
- KOMİSYON (1873), *A Narrative of Italian Travels in Persia in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, (Neşr. Ch. Grey), Londra.
- KOMİSYON (2007), *Azerbaycan Tarihi*, C. II, III, Bakü.
- KOMİSYON (1962), *İstoriya Gruzii*, C. I, Tiflis.
- KOMİSYON (1989), *Karabağnâmeler*, C. I, II, Bakü.
- KUDAME B. CA'FER (1981), *el-Harâc ve Smaâtü'l-Kitabe*, (Neşr. M. H. ez-Zübeydî), Bağdad.

- MAKDİSÎ, Şemseddin Muhammed el-Beşşarî (2006), *Ahsen et-Tekâsim fî Marifet el-Ekâlîm*, Tahran.
- MARQUART, Joseph (1901), *Ērânşahr*, Berlin.
- MATTHIEU D'ÉDESSE (1858), *Chronique*, (Neşr. E. Dulaurier), Paris.
- MİNORSKY, Vladimir (1953), *New Light On The Shaddadids Of Ganja, Studies In Caucasian History*, Londra.
- MİNORSKY, Vladimir (1958), *A History of Shirvan and Darband, in the 10th-11th centuries*, Londra.
- MÜNECCİMBAŞI, Ahmed b. Lütfullah (1868), *Sahâif el-Ahbâr*, (Çev. A. Nedim), C. II, İstanbul, Matbaâ-yi Âmire.
- NESEVÎ, Şihabeddin Muhammed b. Ahmed (1952), *Siyretü's-Sultân Celaleddin Mengüberti*, (Neşr. A. Hamdî), Kahire.
- NESİROV, Elnur (2006), *Raşid Halifeler Döneminde Azerbaycan'ın Fethi*, Bakü.
- ONULLAHÎ, Seyidağa (1982), *XIII-XVII Asırlarda Tebriz Şeheri*, Bakü.
- ORBELIAN, Stephannos (1864), *Histoire de la Sioumie*, (Neşr. M. Brosset), C. I, St-Petersbourg.
- ORBELIAN, Stephannos (1866), *Histoire de la Sioumie*, (Neşr. M. Brosset), C. II, St-Petersbourg.
- PAPAZYAN, Akop (1956), *Persidskiye Dokumentı Matenadarana*, Erivan.
- PATRIARCHE, Jean VI (1741), *Histoire d'Armenie*, (Çev. M.J. Saint-Martin), Paris.
- PAYDAŞ, Kâzım (2006), "Timur'un Gürcistan Seferleri", *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, C. XVI (1), Elazığ, s. 419-437.
- PETRUŞEVSKİY, İ. P. (1949), *Oçerki po İstorii Feodalnıkh Otnoşeniy v Azerbaydjane i Armenii v XVI-XIX vv*, Leningrad.
- REŞİDEDDİN, Fadlullah (1952), *Câmi'ü't-Tevârih*, C. I, (Çev. L. Hetagurov-Smirnova, O), Moskova.
- REŞİDEDDİN, Fadlullah (1946), *Câmi'ü't-Tevârih*, C. III, (Çev. A. Arends), Moskova.
- ROMANOVSKİY, Veniamin (1902), *Oçerki iz İstorii Gruzii*, Tiflis.
- RUMLU, Hasan (1349), *Ahsenü't-Tevârih*, (Neşr. A. Nevaî), Tahran.
- SEVİM, Ali-Erdoğan MERÇİL (1995), *Selçuklu Devletleri Tarihi, Siyaset, Teşkilât ve Kültür*, Ankara.
- STEPANENKO, Valeriy (1975), "Politiçeskaya Obstanovka v Zakavkazye v Pervoy Polovine XI v.", *UrFU, Sbornik Nauçnikh Trudov, ADSV, S. 11, Sverdlovsk*, s. 124-132.
- SÜMER, Faruk (1984), *Kara Koyunlular*, C. I, Ankara.
- SÜMER, Faruk (1999), *Oğuzlar*, İstanbul.
- ŞAMÎ, Nizameddin (1987), *Zafernâme*, (Çev. N. Lugal), Ankara.
- TABERÎ, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerir (1383), *Tarih-i Taberî*, C. XIV, XV, Tahran.
- TANERÎ, Aydın (1977), *Celaleddin Harezşah ve Zamani*, Ankara.
- TER-GEVONDYAN, Aram (1977), *Armeniya i Arabskiy Khalifat*, Erivan.
- TİHRANÎ, Ebû Bekir (1998), *Kitab-i Diyârbekriyye*, (Çev. R. Şükürova), Bakü.
- TOGAN, A. Zeki Velidî (1981), *Umumî Türk Tarihi'ne Giriş*, İstanbul.
- VARDAN, Velikiy (1961), *Vseobşaya İstoriya*, (Çev. M. Emin), Moskova.
- YAKUBÎ, Ahmed b. İshak (1382), *Tarih-i Yakubî*, (Çev. M. İ. Ayetî), C. II, Tahran.
- YEZDÎ, Şerefeddin Ali (1887), *Zafernâme*, C. I, (Neşr. M. el-Haddâd), Kalkutta.
- YILDIZ, Hakkı Dursun (1979), "Azerbaycan'da Hüküm Sürmüş Bir Türk Hânedânı Sâc Oğulları III", *İstanbul Üniversitesi Tarih Dergisi*, S. 32, İstanbul, s. 29-70.
- YİNANÇ, M. Halil (1944), *Türkiye Tarihi Selçuklular Devri*, İstanbul.